

Pandora Könyvek 25.

Balásné Szalai Edit

**A TÁRGYAS SZÓSZERKEZETEK
A MAGYAR ÉS A MORDVIN NYELVBEN**

Eger, 2011

Balásné Szalai Edit

A TÁRGYAS SZÓSZERKEZETEK A MAGYAR ÉS A MORDVIN NYELVBEN

Pandora Könyvek

25. kötet

Balásné Szalai Edit

**A TÁRGYAS SZÓSZERKEZETEK A MAGYAR ÉS A
MORDVIN NYELVBEN**

Sorozatszerkesztő:

Prof. Dr. Mózes Mihály

A 2011-ben megjelent kötet:

Ködöböcz Gábor: Erdélyi élmény – erdélyi gondolat

(23. kötet)

Lőrincz Julianna: Kommunikáció – stílus – variativitás és anyanyelvoktatás

(24. kötet)

Balásné Szalai Edit

A TÁRGYAS SZÓSZERKEZETEK A MAGYAR ÉS A MORDVIN NYELVBEN

Líceum Kiadó
Eger, 2011

Lektorálta:

dr. habil. Lőrincz Julianna

főiskolai tanár

A borítón

John William Waterhouse: *Pandora* (1896)
című festményének részlete látható

ISSN: 1787-9671

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Igazgató: Kis-Tóth Lajos
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné
Borítóterv: Kormos Ágnes

Megjelent: 2011. november

Készítette: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés.....	7
II. A határozott igeragozás az uráli nyelvekben	11
III. A tárgy jelölése a magyarban és a mordvinban	24
A tárgyviszony jelölése a tárgyat jelölő szón.....	27
A tárgy jelölése a tárgyas szintagma mindkét tagján	33
IV. A határozott ragozás használata a magyar és a mordvin nyelvben	35
A határozott ragozás esetei a magyar nyelvben	36
Determinált ragozású igét tartalmazó szerkezetek a mordvinban	37
V. A határozott igeragozás használatának hasonlósága és különbségei.....	43
A tulajdonnévi tárgy	43
Határozott névelő – határozott ragozás	45
A birtokos személyjeles tárgy	52
A személyes névmási tárgy	56
A mutató névmási tárgy	59
A visszaható névmási tárgy	61
A kérdő névmási tárgy	63
A vonatkozó névmási tárgy	65
Az általános névmási tárgy	66
A határozatlan névmási tárgy	68
A kijelölő jelzői tárgy	68
A kölcsönös névmási tárgy	69
Egyéb szófaj tárgyi szerepben.....	71
Tárgyi mellékmondatok	72
A főnévi igenévi tárgy.....	79
VI. Az általános ragozás használata	84
VII. Az igeidők és a ragozás viszonya.....	90
A jelen idő használata	92
A jövő idő használata	95
A múlt idő használata	97
VIII. Befejezés.....	101
Felhasznált irodalom	105
A felhasznált példák forrása.....	111

I. BEVEZETÉS

Az uráli nyelvészeti kutatások számos kérdést megválasztak, tisztáztak a nyelvrokonság problémáit illetően, fényt derítettek az egyes rokon nyelvek közötti kapcsolatokra. Míg a 19. században és a 20. század elején a rokonsági kapcsolatok alapkérdéseivel foglalkoztak, a 20. század közepétől sokkal inkább a kapcsolatrendszer mélyebb megismerése, vizsgálata került a figyelem középpontjába. A finnugor nyelvtudományban egyre inkább előtérbe kerül az a szempont, hogy az egyes nyelvek hogyan rokonok.

Vizsgálatom tárgyául a magyar és a mordvin igeragozás használatát választottam szépirodalmi és folklór anyag tárgyas szintagmáinak vizsgálata alapján.

Elemzésem két nyelvre, a magyarra és a mordvinra terjesztettem ki. Genetikai szempontból mindkét nyelv az uráli nyelvcsalád tagja, a nyelvcsaládon belül különböző ághoz tartoznak. A magyar az ugor ághoz, a mordvin a volgai ághoz. A kapcsolat közöttük a finnugor egység felbomlásával megszűnt.

A magyar és a mordvin nyelv előzményei külön utakon fejlődtek hosszú idők óta. A finnugor egységből való kiválás után sok változás következett be a nyelvek életében, azonban mindkét nyelv megőrizte az uráli nyelvekre jellemző sajátosságok jelentős részét.

Hajdú Péter (Hajdú 1975: 40) vizsgálta az uráli nyelvek tipológiai jellemzőit, s rámutatott arra, hogy a magyar és a mordvin nyelv között viszonylag nagyszámú tipológiai egyezés van. Az egyezések a két nép mai földrajzi elhelyezkedése és az elválás időbeli távolsága miatt nehezen magyarázhatók. Ugyanakkor a magyarnak és mordvinnak van a legkevesebb uráli eredetű szava.

Honti László (1997: 46) az ugor alapnyelv kérdését vizsgálva statisztikát készített a szókincsbeli egyezésekről. Az UEW-ben tárgyalt 704 magyar szónak a megfeleléseit adja közre a finnugor nyelvek körében. A 704 magyar szónak a mordvinban van a legkevesebb megfelelője: 199.

Az UEW-ben tárgyalt 704 magyar szónak a megfelelései a finnugor nyelvek körében:

	vogul	osztják	zürjén	votják	cseremisiz	mordvin	lapp	finn
magyar	404	381	293	262	211	199	230	287

A tipológiai egyezések és a szókincsvizsgálatok eredményei alapján a két nyelv viszonya meglehetősen ellentmondásos.

A magyar nyelvnek más nyelvekkel, így a rokon nyelvekkel való egyeztetése hozzásegít bennünket anyanyelvünk szerkezetének alaposabb megismeréséhez, a benne működő folyamatok teljesebb megértéséhez. Az összehasonlítás módot ad arra, hogy megvizsgáljuk, a közös eredetre visszavezethető nyelvi jelenségek

miképpen teljesedtek ki a nyelvek önálló életében, milyen különbségek alakultak ki, és milyen szerkesztési szabályok érvényesülnek a nyelvekben.

Az összehasonlított nyelvek feldolgozása az elméleti nyelvészet szempontjából és a gyakorlati nyelvoktatás terén is hozhat új és fontos eredményeket. Azok a kedvező politikai, társadalmi változások, amelyek az utóbbi időben mentek végbe Kelet-Európában, Oroszország demokratizálódási törekvései hozzájárulnak ahhoz, hogy a határok könnyebben átjárhatóvá váljanak. Így lassan megteremtődnek annak feltételei, hogy a kisebb finnugor népek nyelvei is a figyelem középpontjába kerülhessenek, többek között a mordvin is. Ezt a folyamatot segíti elő a Magyarországon dolgozó vendégtanárok munkája, valamint az utóbbi években megjelent nyelvkönyvek is, például Mészáros Edit: *Erza-mordvin nyelvkönyv kezdőknek és haladóknak* (Szeged, 1998.). Számos mordvin szakember töltött hazánkban hosszabb-rövidebb időt, elősegítve a finnugor szakos hallgatók nyelvtanulását is.

Választásom azért esett a magyar mellett a mordvin nyelvre, mert úgy vélem, hogy a két nyelv genetikus kapcsolatainak teljesebb feltárása során újabb adatokkal, elemekkel gazdagíthatjuk a nyelvek alaposabb, részletekre kiterjedő megismerését. Bármely nyelvi szabály, megállapítás magyarázó ereje növekszik, hatóköre szélesedik, ha több nyelv szolgáltat alapanyagot a megformálásához. Az idegen nyelvek hasonló jelenségeinek vizsgálata mindig hozzásegít bennünket az anyanyelvi szerkezetek tudatosabb használatához, az elemzés alá vont nyelvek jellegzetességeinek könnyebb felismeréséhez, pontos, megfelelő használatához.

Ugyanakkor az egymással rokon nyelvek vizsgálata új összefüggésekre mutathat rá, illetve megerősítheti a már eddig ismerteket, rávezethet bennünket a nyelvi rokonság addig fel nem tárt momentumaira.

Az utóbbi években erőteljes fejlődésnek indult a finnugor nyelvek kontrasztív/komparatív vizsgálata. Ezek az elemzések főként a magyar–finn, magyar–észti nyelvek területén születtek. A magyar és a mordvin nyelvek összehasonlítása nem került a figyelem középpontjába. Ennek az az oka, hogy az említett finnugor nyelvek (észti, finn) iránt mindig is nagyobb volt az érdeklődés, jóval többen foglalkoztak ezekkel a nyelvekkel, többen tanulták a nyelvet, így az összehasonlító nyelvészeti kutatások következtetései a finnugor és általános nyelvészeti hasznosságuk mellett a nyelvtanítást is elősegítették. Az utóbbi időben azonban változott a helyzet, az egyetemi oktatásban is egyre szélesebb alapokra helyeződött a mordvin nyelv oktatása, egyre több lehetősége van a hallgatóknak és az oktatóknak mordvinföldi, anyanyelvi környezetben való kutatások végzésére.

Munkámban a magyar és a mordvin nyelv határozott és határozatlan igeragozását hasonlítottam össze, ez az összehasonlítás azért érdekes, mert a finnugor ágon belül az ugor nyelvekben és a mordvinban alakult ki a határozott ragozás annak ellenére, hogy a mordvin és az ugor nyelvek egymásra nem hatottak, közelebbi kapcsolatban nem álltak. A magyar és a mordvin nyelv vizsgálatát, ösz-

szezhasonlítását az is indokolja, hogy a determinatív igeragozás mellett a névszói determináció is kialakult, s a tárgyas szintagmában összekapcsolódik. Mindkét finnugor nyelvben az igei határozottság és a névszói határozottság jelölt, morfológiai, szintaktikai szempontból azonban különbözőképpen fejlődött.

Az igeragozási rendszerek egymásnak megfelelő alakjait vetettem össze, arra a kérdésre kerestem választ, milyen hasonlóságok és különbségek vannak a forma és a funkció oldaláról tekintve; milyen mértékben határozta meg a genetikai kapcsolat ezeknek a formáknak a kialakulását, illetve milyen hatások játszottak még szerepet a tárgyas szintagmák felépítésében, alakulásában.

A tárgyi viszony a nyelv univerzális jelenségei közé tartozik, mivel az emberi gondolkodás legáltalánosabb vonását jeleníti meg a nyelvben. Úgy vélem, hogy a tárgyas szerkezetek az adott nyelv legfontosabb jelenségeit, azok funkcionálását mutatják be. A tárgyas szerkezetek elemzése sokoldalú megközelítésben lehetséges: a magyar és a mordvin nyelv esetében kiterjed a névszói és igei determinációra, a rész-egész viszony megformálására, és az aspektusrendszer kifejezési módjára is. Módszertani szempontból a vizsgálatom kiindulópontja leíró jellegű, a nyelv használata során előforduló tárgyas szintagmákat elemzem, azoknak a morfológiai és szintaktikai szabályait. A vizsgálatokat azonban kiegészítik a genetikai, tipológiai és areális jellegű szempontok. Vizsgálatom során a magyar nyelv tárgyas szintagmáinak rendszeréből indulok ki, ahhoz hasonlítom a mordvin tárgyas szintagmákat. A tárgyas szintagma felépítésének szabályait mindkét szerkezettag oldaláról megvizsgálom. Az ige és a bővítmény alakját morfoszintaktikai szempontból is elemzem, rámutatok arra, milyen módon szerkeszthetők a tárgyas szintagmák a vizsgált nyelvekben.

Vizsgálataimat kiterjesztettem a mordvin nyelv mindkét nyelvjárására, a moksa és az erza nyelvjárásra egyaránt. A nyelvjárások között vannak különbségek, amelyek elsősorban a hangtant és a szókincset érintik, de a nyelvi differenciálódás az alaktan és mondattan területén is kimutatható. A két irodalmi nyelv rendszere és szókészlete mintegy 80%-ban megegyezik, mindössze a fennmaradó részben észlelhetők alaktani, etimológiai eltérések (Nagy, Zaicz 1998: 142).

A példaanyagban igyekeztem egyenlő arányban hivatkozni a moksa és az erza nyelvjárásra, s rámutattam a két nyelvjárás közötti különbségekre, az esetleges eltérő morfológiai, szintaktikai viszonyokra. Ennek érdekében felhasználtam az azonos szövegek adta lehetőségeket.

Mordvin nyelvű anyagomat a nyelv több rétegéből vettem, az összehasonlítás szélesebb körű megvalósítása érdekében. A népköltészeti anyagot az *Usztno-poeticseszkaja tvorcsesztvo mordovszkovo naroda I–III.* (1963–67) kötetéből származik, példaanyagomban felhasználtam Keresztes László *Chrestomathia morduinica* című munkájának szöveggyűjteményét, annak népköltészeti és köznyelvi rétegből való anyagát egyaránt, valamint *Márk evangéliumának* erza és moksa nyelvű kiadását A. Feoktjiszto fordításában (1995). A munka során összegyűjtöttem és felhasználtam azokat a példamondatokat is, amelyeket a

mordvin nyelvvel kapcsolatos, más témakörrel foglalkozó cikkekben találtam, ha azok a példák az elemzés szempontjából mondanivalóm alátámasztására alkalmasak voltak. Alkalmanként munkámba szótárírók már publikált példaanyagát is beépítettem. A példáim az említett munkákból szó szerinti idézetek, ennek ellenére nyomdatechnikai szempontok figyelembe vétele miatt idézőjelet nem használtam.

Köszönettel tartozom A. Feoktyisztovnak az ELTE volt vendégtanárának, aki mordvin nyelvű példaanyagom elrendezésében segítségemre volt.

Magyar nyelvű példáimat is több forrásból merítettem. A népköltészeti anyag Berze Nagy János hagyatékából való, felhasználtam Petőfi Sándor összes verseinek kiadását, *Márk evangéliumának* magyar fordítását, a *Magyar novellák* című kötet írásait, valamint Mikszáth munkáiból is hozok példákat. Rámutatok az egyes kifejezőeszközök morfológiai hátterére, arra, hogy genetikailag közös eredetűek-e, s ha igen mi módon alakultak a nyelv története során. Azon nyelvi jelenségek esetében, amelyek közös eredetre nem vezethetők vissza, vizsgálataimat kiegészítem tipológiai és areális jellegű megfigyelésekkel, megjegyzésekkel.

Példáim írásmódjában eltérés mutatkozik. Ez az eltérés abból adódik, hogy minden esetben a forrás írásmódjának megfelelően hivatkozom az anyagra. A cirill betűs művekből származó példák cirill betűvel, a fonetikus átírású mondatok az eredeti fonetikus közlésben szerepelnek a példaanyagban.

A magyar nyelv határozott és határozatlan igeragozásának tárgyalásakor egyrészt *A mai magyar nyelv rendszere* című leíró nyelvtanra (MMNyR. II. 1970.), másrészt e kiadás óta megjelent tudományos, elemző munkákra támaszkodtam.

II. A HATÁROZOTT IGERAGOZÁS AZ URÁLI NYELVEKBEN

Az uráli nyelvészeti szakirodalomban tekintélyes helyet foglal el a határozott igeragozás kérdéseinek elemzése. A problémakör kiterjedt vizsgálata a kérdés fontosságára utal.

Az uráli nyelvek egy részére jellemző a determinatív, indeterminatív igeragozás kettőssége. Ez megtalálható a magyar, mordvin, szamojéd és az obi-ugor nyelvekben.

E kettős rendszer közös gyökökre megy vissza, a jelenség az uráli alapnyelvből eredeztethető. Ugyanis szinte valamennyi uráli nyelvre érvényes szabályszerűség az, hogy az igének egyes szám harmadik személyben kétféle alakja lehetséges: ragos és ragtalan. E kétféle alak funkcionális különbség hordozója, e kettős megformálásnak funkcionális háttere volt, a személyragos 3. személyű alak az ige tárgyára utal (Hajdú 1966: 157). A magyar, a mordvin, a szamojéd és az obi-ugor nyelvek esetében a határozott – határozatlan ragozás különbségét adja ez a kettősség.

	személyrag nélküli	személyragos
m.	<i>néz</i>	<i>nézi</i>
vog.	<i>toti</i> ‘hoz’	<i>totite</i> ‘hozza’
o.	<i>pantam</i> ‘tesz’	<i>pantem</i> ‘teszi’
md.	<i>sodi</i> ‘tud’	<i>sodasi</i> ‘tudja’
jur.	<i>junrā</i> ‘kérdez’	<i>junrada</i> ‘kérdézi’
jen.	<i>mota</i> ‘vágott’	<i>motada</i> ‘vágta’

Vannak olyan uráli nyelvek, amelyekben nem alakult ki determinatív igeragozás, de az alapnyelvben egyes szám 3. személyben megfigyelhető különbség fennmaradt oly módon, hogy a hajdani determináló ragozás személyragjai tranzitív igéken, a hajdani indeterminált személyragok az intranszitív igéken használatosak. A zürjénben az egyes szám 3. személy ragja a múlt időben *-s* és Ø, a jelen időben Ø. A múlt időben a két rag használata akképp oszlik meg, hogy az *-s* a tranzitív igéken mindig jelentkezik, az intranszitív igéknél gyakran elmarad: *muni* ‘ment’ (intr.) ~ *boštis* ‘vette, vett’. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az *-s* a tranzitív igéből került át az intranszitivokra. Az intranszitív igéken azonban nem a múlt időt jelölte, mert akkor más személyekben is meglenne, valamint a múlt időt kifejezi az *-i* múlt idő jel (MIKOLA 1966: 457, RÉDEI 1997: 36). Az *-s* tehát az ige tárgyas voltát jelölte. A zürj. *-s*, votj. *-z* a múlt és jövő

időben jelenik meg (**baštiz** 'vett', **baste** 'vesz'; zürjén **munas** 'menni fog'). A jelen időben nem használatos az **-s**, illetve a **-z**.

Mi a különbség a jelen idő és a múlt/jövő idő használati körében? A folyamatos és a befejezett igék használatának különbségében kell keresnünk a magyarázatot. A folyamatos ige bármilyen időben használható, a befejezett csak múlt és jövő időben. A folyamatos tranzitív igék állhatnak tárgy nélkül is: **írok, látok**, a befejezettek nem: **megírom a levelet, látom a fiút**. Az ***sV** harmadik személyű névmásból származó morféma tehát olyan cselekvést jelölt, amely a múltban befejeződött, vagy olyat, mely a jövőben megy majd végbe. Így számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy az ***sV** névmás használata és az ige folyamatos vagy befejezett volta között összefüggés van.

Az a tény, hogy például a zürjénben és a votjákban a határozott ragozás nem alakult ki, különösen alkalmassá teszi e nyelveket arra, hogy segítségükkel következtetéseket vonjunk le azzal kapcsolatban, hogyan alakulhatott ki más nyelvekben a határozott ragozás, milyen lehetett e változás folyamata a kezdeti időszakban. Azokban a nyelvekben, melyekben a határozott ragozás az igei paradigmában rendszert alkot, ott a kialakulás útját nehezen lehet nyomon követni.

A finnugor nyelvekben a harmadik személyű személyes névmás a tárgy jelölése céljából kapcsolódott az igetőhöz, megtalálható azokban nyelvekben, amelyekben határozott ragozás is van. Ha pedig olyan nyelvben mutatható ki, mely nem ismeri a tárgyas ragozást, akkor kapcsolatba hozható a ***sV** elem az igealak tárgyas jellegével.

A határozott – határozatlan oppozíció az egyes nyelvek vagy nyelvcsoporthoz külön életében rögződött, mivel a nyelv törekedett élesen megkülönböztetni azt az esetet, amikor a cselekvés határozott tárgyra irányul, attól az esettől, amikor a cselekvésnek nincs vagy határozatlan a tárgya. A közös alapokra visszavezethető jelenség az egyes népcsoportok különválása után többféleképpen alakult, a mai idősokra számos kifejezési lehetőséget mutat a különböző nyelvekben.

A ma határozott ragozást használó nyelvekben az ige és a tárgy viszonya erősen differenciált, s ezen viszony alaki kitevői különbségeket mutatnak.

A 3. személyű névmás az alapnyelvben igei személyragként agglutinálódott, szuffixálódása előtt akkuzatívuszi értékű személyes vagy mutató névmás (Hajdú 1966: 76) volt (**látja** ← **lát** – **azt**, **lát** – **őt**). Az uráli nyelvekben az alárendelt szó mindig megelőzte a főlérendelt alakot, ugyanakkor a névmások számos jellegzetességgel bírtak. A névmásoknak nem lehetett jelzőjük, jelentésük nem változott meg más szórend esetén sem, az általános szórend nem volt rájuk nézve kötelező, a személyes névmások állhattak a főlérendelt tag előtt is, hangsúlytalan helyzetben utána is, ez tette lehetővé az agglutinálódásukat. „Balázs behatóan foglalkozik a névmások értelmezői használatával. Megállapítja, hogy az uráli nyelvekben a névmások értelmezői használata az elsődleges, megelőzi az attributív használatot, amely sokkal kötöttebb, speciálisabb, s már ezért is fiatalabb, másodlagos. Balásznak erre az állítására Rédei ad természetes magyarázatot. Ez

utóbbi abból indul ki, hogy az előuráli izoláló volt, s az izoláló nyelvekben a névmások értelmezői használata természetes” (Bereczki 2000: 18). Néhány morfológiai kategória keletkezését egy még analitikusabb morfológiai típus alapján érthetjük meg. Ilyenek például a birtokos személyjelek és az igei személyragok, melyek agglutinációja a PU kor vége előtt kezdődhetett. A morféma sorrendje az izoláló szórendet tételezi fel. A PU alapnyelv esetrendszere is analitikus struktúrára utal. Egyes helyhatározói esetragok a vonatkozó fogalomszó utáni helyzetben deiktikus elemek agglutinációja révén jöttek létre.

A PU korszak első szakaszában az egyes morfológiai kategóriák nem különültek el, illetőleg nem volt éles határ közöttük. A funkciójuk pedig az volt, hogy a fogalomszó jelentését, mondatbeli szerepét módosítsák (a mennyiség szempontjából → számjelek; a személyi szférában → birtokos személyjelek, igei személyragok; a mód aspektus szerint → mód és időjelek).

Egy tárgyát tartalmazó igei csoportban a névmási tárgy vonatkozhat vagy a kontextusban említett főnévre, vagy valamely szituációban adottra, a 3. személyű névmás mind a kontextusra, mind a szituációra vonatkozhat. Igencsak valószínű – állítja Honti –, hogy a határozott ragozás eredeti funkciója anaforikus volt, tehát nem névmási tárgy nem is szerepelt abban a mondat típusban, amelyben a határozott ragozás kialakulhatott (Honti 1984: 341). Honti László szerint (Honti 1996: 127) a determinált ragozású egyes szám 3. személyű igerag nemcsak akkuzatívuszi értékű, hanem egész bizonyosan akkuzatívuszragos személyes névmás volt. Keresztes László azonban a mordvinban olyan elemet, amely a személyes névmások genitívusz-akkuzatívuszával azonosítható lenne, nem talált (Keresztes 1998: 99–93). De nemcsak a mordvinban nem mutatható ki, de más uráli nyelv határozott igealakjaiban sem azonosítható egy esetleges tárgyrag nyoma.

A tárgyas ragozás alapnyelvi eredetére vonatkozó szakirodalom meglehetősen nagy. Egyes kutatók szerint már az alapnyelvben is igeraggal fejezte ki a beszélő a határozott tárgyat, vannak kutatók, akik elfogadják a tárgyas igeragozás alapjainak a meglétét, míg van olyan nézet is, amely (a mordvin alapján) főleg belső fejleménynek tartja a determinált paradigma kialakulását, és az uráli alapnyelvre kizárólag a Sg3 igeragot tartja az igei személyragok közül valószínűsíthetőnek (Körtvély 2006: 76).

Hogy az uráli alapnyelv miként oldotta meg az 1. és 2. személyű igealakban a tárgy jelölését, az nem rekonstruálható, de bizonyára többféle megoldás is lehett, ennek a sokféleségére mutatnak azok az uráli nyelvek, amelyek ma ismerik az általános és határozott igeragozás kettősségét. Aligha valószínű azonban, hogy a határozott ragozás kifejlődése – a 3. személy kivételével – már az alapnyelvben megtörtént volna. Erre utalnak az ugor, a szamojéd és a mordvin határozott igeragozásban fellelhető alaki és funkcionális eltérések.

Az igeragozás az uráli nyelvekben több irányban fejlődhetett a 3. személyű tárgyas igealak megjelenése után:

- a) a többi személyes névmás is agglutinálódott (mordvin)
- b) eltérő Vx-ek alakultak ki (magyar, szamojéd)
- c) új elemek jelentek meg tárgyra mutató morfémaként (vogul)
- d) eltűnt a határozott igeragozás (finnségi, lapp, cseremiszi).

Határozott ragozás az obi-ugor nyelvekben

Az ugor nyelvcsoporthat mindhárom tagja ismeri a határozatlan és határozott tárgynak az igealakon való megjelenítését. A kétféle ragozási rendszer igealakjai más-más alaktani eszközökkel vannak megszerkesztve, mindössze abban egyeznek meg, hogy az egyes számra utaló egyes szám 3. személyű igealakok a megfelelő személyes névmás agglutinációjával alakultak ki. Az általános és határozott ragozás használatának szabályai nyelvenként (de legalábbis a magyart és obi – ugort tekintve) eltérnek egymástól.

Az obi-ugor nyelvekben a határozott igeragozású igealak felépítése a következő:

Szótő + időjel + tárgyra mutató morféma/nem egyes számú tárgyra mutató morféma + igei személyrag

o. Vj.	wělim veszem (kettőt)	wěłəläm veszed őket (sokat)	wělläm veszed őket (sokat)
vog.	toti-te hozza	totij-ay-e hozza (őket)	totij-an-e hozza őket (sokat)

Alapvető jellemzője ezeknek az igealakoknak, hogy az ige töve és a személyrag közé inkorporálódik a tárgyra utaló morféma. A vogul határozott igeragozásban egyes számú tárgy jelölésére két morféma is szolgál: **-t** és **-l**. Az osztják határozott igeragozásban is találkozunk **-t**, **-l** tárgyra utaló elemekkel. Ezek azonban funkciójukat tekintve különböznek a vogul **-t**-től és **-l**-től: az osztjákban rendszerint a kettős és többes számú tárgyra mutatnak rá, míg a vogulban általában az egyes számú tárgyat jelölik. Az osztjákban az egyes számú tárgyra utaló igeragozás és az általános ragozás között (az E/3. személytől eltekintve) az igei személyragokban van különbség: az előbbi paradigmában a személyragok magánhangzó-eleme teljes hang, az utóbbiban REDUKÁLT hang. A vogulban mindkét paradigmában megegyeznek az igei személyragok (a 3. személy kivételével), s a két sort csak a **-t**, **-l** megléte vagy hiánya különbözteti meg egymástól. A vogul egyes szám 3. személyű **-ta/-tū** személyrag az uráli ***sV** névmás

folytatója. A vogul *-I* elem eredetével kapcsolatosan Rédei Károly fejtette ki az elméletét, melyet a determinatív ragozás és az aspektus összefüggése alapján alakított ki. Úgy véli, hogy a vogul tárgyas igeragozás *-I*-je mozzanatos képző lehetett, mely eredetileg a cselekvés perfektív-rezultatív voltára utalt, majd később a határozott tárgy kifejezőjévé vált (Rédei 1998-99: 125). Ez a magyarázat a determinatív igeragozás kialakulásáról végzett kutatások eredményeire támaszkodik, azokkal összhangban van. Ez a morféma rámutat, hogy milyen számú tárgyról van szó. Az obi-ugor nyelvekben a határozott ragozás szélesebb körű jelentést hordoz, mint a magyarban. Általános vélemény, hogy a determinált ige akkor használatos, ha a tárgy határozott (Honti 1971: 149).

A manysi és a hanti determinált igealakok kifejezik az alany számát és személyét, valamint a tárgy számát, ugyanakkor a tárgy személyét pontosabban nem határozzák meg. A determinált ragozás mindkét obi-ugor nyelvben csak néhány (főként északi) nyelvjárásban található meg teljes paradigmában. Az obi-ugor nyelvjárások nagy részére jellemző, hogy az akkuzatívusznak nincs önálló morféma. Ez alól a nem-északi nyelvjárások kivételek a vogulban. A személyes névmások paradigmájában ismert az akkuzatívuszrag. A tárgyeset ragjának eltűnését Pusztay János (1983: 313) a paleoszibériai nyelvek hatásával magyarázza. A paleoszibériai nyelvek az uráli nyelvekkel közös aerába sorolhatók, a nyelvek között tipológiai, szerkezeti egyezések mutathatók ki, többek között az akkuzatívusz hiánya. A paleoszibériai nyelvek egy részében a tárgy jelöletlen, mert csak az igével együtt lép föl (az ige bővítménye), s az ige a maga szerkezeti felépítésében utal rá. Pusztay szerint valószínűleg a paleoszibériai nyelvekkel való érintkezés következménye a tárgyrag eltűnése az obi-ugor nyelvekben.

A tárgy akkor határozott, ha mutató névmás áll előtte, ha birtokos személyjeles, ha a tárgy személyes névmás, ha már előzőleg ismert, volt róla szó, vagy ha a tárgy grammatikai szinonimája, a mondat fejt ki (Kálmán 1989: 61, Honti 1986: 89). Az obi-ugor nyelveket, de különösen az osztják nyelvet, illetve annak nyelvjárásait vizsgáló kutatók – sorra véve e kritériumokat munkáikban – rámutatnak arra, hogy ezeknek a feltételeknek az egyes nyelvjárások nem mindig tesznek eleget. (Honti 1986: 90, Gulya 1962: 392).

Az alapvető szabály alól gyakran vannak kivételek. Az egyes nyelvjárások tárgyas szószerkezeteinek eltérését többen vizsgálták (Gulya 1967: 389, Honti 1997: 16, Rusvai 1989: 83, Ganschow 1972: 183-85). Gulya János arra a következtetésre jutott, hogy „az osztjákban a határozott igeragozás használatára vonatkozó példák tanulsága egyöntetű: a tárgy határozottsága nem alaki (morfológiai) vagy szófaji feltételektől függ”. Ugyanis határozatlan igeragozásra példát bőven lehet találni azokban az esetekben is, ha a tárgy birtokos személyjeles, személyes névmás, vagy ha mutató névmással determinált.

o. int'ərnätə meŋ uröklöŋ önnətəlöŋ

'az internátusban mi **leckéinket tanuljuk**' (tkp. tanulunk) (Gulya 1967: 390).

A tárgynak főnévi mutató névmási jelzője van, az ige mégis általános ragozású:

Koji t'i rit werəs?

'**Ki csinálta** (tkp. csinált) **ezt a csónakot?**'

A személyes névmási tárgy nem befolyásolja egyértelműen az igeragozás választását:

Mä löŋ ləŋləsəm 'én vártam őt' (Gulya 1967: 393).

Az elemzések szerint a határozott igeragozás használatára vonatkozó szabályok alól számos kivétel akad. Csak abban az esetben beszélhetünk arról, hogy kivétel nem fordul elő a határozott tárgy – határozott ragozású ige szabálya alól, ha a tárgy az elbeszélésben előzőleg megnevezett, ismert volt, és ezáltal vált határozottá. Ez azt jelenti, hogy az osztjákban a tárgy határozottsága kétségtelenül a beszédhelyzettől, a tárgy referált voltától függ. Még akkor is így van, ha a határozott ragozású igealak grammatikailag is motivált. Gulya János arra a megállapításra jut, hogy a beszédhelyzet következményeképpen fellépő határozott tárgyas viszonyt a mondatban a határozott ragozású ige jeleníti meg. Ha a tárgy determináltságát formailag az ige tárgyas alakja fejezi ki, akkor az – legalábbis lehetőségként – azt jelenti, hogy a tárgy jele e tekintetben irreleváns (a tárgynem alakjától függően determinált vagy indeterminált). Az osztjákban valóban ezt találjuk:

Pl.: *mä kat wuləm* 'én házat látok',

mä kat wulim 'látom a házat'.

Az igenek ez a határozott tárgyat kifejező funkciója a határozott tárgyas mondatban a tárgy és az igei állítmány között sajátos kétoldali relációt eredményez; a meghatározott beszédhelyzet következtében a tárgy határozottá válik, ez az ige determinált igealakot von maga után, mely visszautal az őt előidéző határozott tárgyra, s e visszautalás következtében jelzi annak határozott voltát.

Gerhard Ganschow (1972: 183) az osztják serkali nyelvjárásban vizsgálta a tárgyas igeragozás használatát, azt kutatta, hogy mely esetekben kötelező és mely esetekben nem az. Arra a megállapításra jutott, hogy a tárgyas ragozás érvényesülésének feltétele a tárgy határozottsága, melynek tartalmilag jelen kell lennie, formailag pedig lehetséges a kifejezése.

Mutató névmási és személyes névmási tárgy esetében általában határozott a ragozás:

tām jūwættem 'ez(t) eldobom'

manæt χas wtsen 'engem majdnem megöltél'

Személyes névmási tárgy esetén is előfordul általános ragozás:

manæt at sewra! 'engem ne üss!'

Mutató névmási jelzővel ellátott tárgy csak akkor jár tárgyas ragozással, ha a névmási jelző utalása valami konkrét, ismert dologra vonatkozik:

šī χujηan mōη panna wūstaw 'ezt a két férfit mi magunkkal visszük'.

A birtokos személyjellel meghatározott névszói tárgy sem mutat egységes képet. Ganschow azt tapasztalta, hogy akkor kötelező a határozott ragozás, ha az ige-n vagy a névszói tárgyon vagy mindkettőn jelölve van az első vagy második személy.

Honti László szerint (Honti 1984: 99) a tárgy határozott volta csak lehetővé, nem pedig kötelezővé teszi a determinatív igealakot. A személyes névmási és birtokos személyjeles tárgy esetében nagyjából azonos gyakorisággal lehet az igei állítmány általános, illetve határozott ragozású, tetszőlegesnek tűnik az ige-választás. A tárgyas alárendelő mondat esetében a diktív szemantikai csoportba tartozó ige-k lehetnek általános ragozásúak is.

Honti László szerint az osztjákban valószínűleg elegendő, ha a tárgy határozott voltát csak egyféleképpen közli a beszélő a mondatban. A tárgy határozottságának egyik kifejező eszköze a határozott ragozású igei állítmány. De ha a beszélő valamilyen más módon már érzékeltette a tárgy határozott jellegét, nem szükségszerű, de megengedhető, hogy alaktanilag az ige is tükrözze azt. Ha a mondat tárgya közvetlenül az ige előtt áll, gyakrabban általános ragozású, mint egyébként. A határozott ragozás csak akkor kötelező, ha a determinált tárgy nincs a mondatban önálló szóval megnevezve.

Lavotha Ödön (1953: 200–218) részletesen tárgyalja a tárgy jelölését a manysiban. A nyelvjárások egy részében (északi és pelimi) a határozott tárgy mindig jeltelen, a határozott tárgyas viszonyt határozott igealakokkal jelölik. A vogulban is határozottá válik a tárgy, ha birtokos személyjeles, ha névmás vagy tulajdonnév, és határozottá teheti a szót az eléje tett mutató névmás is.

A vogulban is előfordul, hogy határozott tárgy mellett is általános ragozású állítmányt találunk. Lavotha azt a következtetést vonta le, „hogy az alanyi személyragok is alkalmasokká váltak a nyelv fejlődése folyamán a tárgy jelölésére, illetve amikor determinatív elem a határozottságot már jelöli, az állítmány is jeltelen maradhat, akár csak a tárgy, ha tárgyas ragozású az állítmány” (Lavotha 1953: 213). A határozott igeragozás nem fejlődött ki olyan mértékben, mint az általános. A tárgyas alakok ugyanis csak a tárgy számát jelölik más-más személyraggal, a személyét nem.

Ez a gyakorlatban úgy fest, hogy az északi vogulban rāititā 'ő üti, engem, téged' jelentésben használatos. A határozott ragozás alakjai gyakran egyedüli jelölői a tárgyviszonynak és a határozottságnak is.

Ami a tárgy számhatározottságát illeti, a vogul megkülönbözteti a tárgy egyes, kettős és többes számát. Az osztjában, ha a mondat határozott tárgya kettős vagy többes számú, a határozott ragozású igei állítmány utalhat a tárgy nem egyes számú voltára, az északi nyelvjárásban pedig kötelezően utal rá. Ha a határozott tárgy nem egyes számú, a tárgy számának az igeen való tükröztetése fakultatív.

A harmadik személy jelölésének kettőssége visszavezethető az alapnyelvre, az első és második személyű határozott ragozású alak későbbi fejlődés eredménye. Azonban már az alapnyelvben is alkalmazták az első és második személyű igealakokban a személyes névmásokból szuffixálódott személyragokat a cselekvő személyének jelölésére. Az obi-ugor nyelvekben az általános és határozott igei személyragok között (természetesen a 3. személyt kivéve) lényeges különbség nincs. Az igeragok determináltságát az igeragtól jól elkülönülő morfológiai elem fejezi ki, amely egyúttal rendszerint a tárgy számára is utal. A determinatív ragozásnak a tárgyra, annak számára mutató elemei külön nyelvi fejlemények.

A mordvin határozott igeragozás kutatása

A mordvin határozott igeragozás kutatásának több mint száz éves története során a ragozás kialakulásával, leírásával sokan foglalkoztak. Azért vizsgálták ezt a kérdést, mert az uráli nyelvek finn-permi ágából ez az egyetlen nyelv, amelyben kialakult a határozott ragozás, és ez tipológiai szempontból az uráli nyelvek keleti ágához közelíti.

A mordvin igeragozás rendszere jóval kiterjedtebb, mint a többi uráli nyelvben. A determinatív igealakok a cselekvő személyén és számán kívül a határozott tárgy személyét és számát is kifejezik.

A mordvin determinatív igeragozás kialakulását már sokan tanulmányozták, elemezték. Hunfalvy (1862: 434–467), majd Budenz (1877: 1–134) a mordvin határozott igealakok szerkezeti tulajdonságait általánosította a magyarra, s megalkotta az agglutinációs elméletet, melynek értelmében a határozott tárgyas szerkezetek alapja a fiktív igealak + akkuzatívusz értékű, sőt formájú személyes, illetve mutató névmás kapcsolódása. Később ugyanezt a nézetet vallotta Jevszevjev (1962), Hajdú (1966), Mikola (1966, 1981), Honti (1996: 127–132). Klemm Antal az adaptációs elméletet képviselte (Klemm 1926), melynek lényege, hogy a birtokos személyragos formák új, determinatív funkcióba kerültek: az igenév + birtokos személyjel kapcsolatára épült ez az adaptációs elmélet.

A mordvin határozott ragozás vizsgálatának egyik legnagyobb alakja, Bubrih a birtokos szerkezeteket tartotta elsődlegesnek. Azt a nézetet képviselte, hogy a tárgyas szószerkezetek birtokos szerkezetekre mennek vissza, amelyekben birtokszóként névszói értékű igető, illetőleg folyamatos melléknévi igenév szerepelt. Szerinte a névszói birtokos szerkezet és a határozott tárgyas szerkezet azonos lehetett (Bubrih 1953: 126).

A határozott igealakok felépítése rendkívül bonyolult és heterogén a mai mordvinban. Van olyan feltételezés a kialakulásával kapcsolatban, hogy volt egy olyan korszak a nyelv történetében, amikor a határozott ragozás rendszere jóval egyszerűbb és logikusabb volt mint ma, egységesebb képet mutatott (Szerebrennyikov 1967: 186). Azonban ez az ideálisnak tartott, föltételezett rendszer nem maradt fenn még nyelvjárási szinten sem. Ezért azt a hipotézist állították föl, hogy a ma fellelhető logikátlanság, követhetlenség azzal magyarázható, hogy egy tökéletesebb rendszer a lebomlás, gyöngülés irányába változott. Az igealakok felépítését a következőképpen képzeltek el: szótó + tárgyra mutató elem + időjel + személyre mutató elem:

kunda + m + aj + t 'megfogsz engem', mely alakban a **kunda** a szótó, -**m** a tárgyra mutató elem, **aj** – időjel, -**t** a cselekvőre utaló elem.

Ha a feltételezett paradigmának ezt az alakját egybevetjük a megfelelő mai alakkal, akkor a változások egész sorát figyelhetjük meg.

E M **kunda – sa – m – a – k**

A harmadik személyű tárgyra utaló **kunda-sa** 'megfogtam őt' igealak átértékelődött szótóvé, az alanyra utaló ősi -**t** morfémat kiszorította a -**k**, amely a felszólító mód egyes szám 2. személyéből került át az igealakba és az -**aj** időjelet felváltotta egy újabb -**a**.

Hasonlóan jelentős változások figyelhetők meg a paradigma többi alakjában is. A rendszer mai alakjának kialakulását a változások egész sorával magyarázza Szerebrennyikov (1967: 200).

1. Felbomlott az alanyra utaló személyragok rendszere.
2. A tárgyra utaló elem eltűnhetett, helyét zéró morféma vette át, pl.: múlt időben.
3. A ritkán használt igealakokat felváltották a gyakrabban előfordulók.
4. Az általános és határozott alakok némelyike azonossá vált.
5. Megváltozhatott az ige töve.

Az eredeti arányos rendszer megváltozását extralingvisztikai tényezőkkel magyarázzák. Elsősorban a nem finnugor nyelvek hatásával számolnak, amelyek meggyengítették a határozott tárgy következetes kifejezésének igényét. Szerebrennyikov magyarázata számos megalapozatlan hipotetikus elemet tartalmaz.

Legújabban Keresztes László elemezte, sok oldalról tüzetesen megvilágította a mordvin határozott igeragozást. Munkáiban (Keresztes 1994: 83–95, 1999a: 97–107, 1999b: 57–91) szól a mordvin determinatív igeragozás kialakulásának történetéről, az igealakok felépítésében szerepet játszó elemekről, a paradigma-kialakulás folyamatairól. Azt a véleményét fejtette ki Bubrihhal szemben, hogy a mordvin determinatív igeragok toldalékaiban a folyamatos melléknévi igenév-

nek nem volt szerepe. Nézete szerint a determinatív toldalékok közül a legősibbnek az egyes szám 3. személy minősíthető, a mordvin esetében a praeteritum egyes szám 3. személy. A múlt idejű paradigma elsődlegessége mellett szól az, hogy a determinatív igeragozás a cselekvés és a határozott tárgy perfektív-rezultatív voltát jelölte. Ez teljesen beleillik a determinatív ragozás kezdeteire vonatkozó általános felfogásba. Ez az alak „... hangtörténetileg visszavezethető egy 3. személyű névmásra (esetleg ennek tárgyragos formájára), de a mordvin esetében akár a mutató névmási előzmény is elképzelhető” (Keresztes 1999a: 101). A névmási eredetű igealak utalhatott az azonos személyű tárgyra, a rag nélküli, főként igenévi eredetű alak az alany személyére: Az egyes szám 3. személyű ragos alak analógiásan hatott az első és második személyű alak kialakulására.

**kunda – j – sV > kunda – j 'fogott', *kunda – j – zə 'ő megfogott' / ő meg lett fogva + ő > '(ő) megfogta (őt)'*

Keresztes László a paradigmaépítés másik pillérének az imperatívusz egyes szám 2. személyét tartja, mely alak az egyes szám első személyű alak továbbragozásával keletkezett: **kunda – ma – k** '(én) fogok / engem fognak + te > 'fogj (meg) engem'. A **-k** morféma komplexen értékelhető felszólító módjelnek és személyragnak is. Keresztes László ezt a formát is igen régi alaknak tartja, mivel a **-k** az ősi **-m** morfémaéhoz járult, a folyamat az egyes ragokban végbement **-m** > **-n** hangfejlődés előtti időkre nyúlik vissza.

Az igeragozás rendszerének kialakulásában a harmadik elemnek pedig egy palatalizált szibilánsra visszavezethető **-ž** szibiláns képzőt tart (Keresztes 1999: 102).

A többes számú tárgyra utaló igealakok először a múlt időben alakultak ki, majd az imperatívuszban és a jelen időben is helyet kaptak.

Keresztes László rámutatott arra, hogy a mai mordvin determinatív paradigma nem lebomlás eredménye, hanem több pillérre támaszkodó rendszer, amely folyamatosan bővült, változott. A különböző paradigmarendszerekbe fokozatosan hatolt be. Az alapnyelvben is volt igeragozás, a mordvin határozott igeragozásban az új paradigmárészek ezekre épültek. Az erza és a moksa nyelvjárásokban önállóan fejlődött a rendszer, s így jött létre a távolról sem egységes paradigma. Teljes paradigma a mordvin determinatív igeragozásban ma sincs, a nyelv történetének korábbi időszakára sem tételezhetjük fel létezését.

Az igeragok felépítése a mai mordvin nyelvben bonyolult, nehezen elemezhető, ám érvényesül az a tendencia, hogy a tárgy harmadik személyére az **-s**, második személyére a **-t**, első személyére az **-m** elem utal. Megfigyelhető a paradigmában bizonyos egyszerűsödés, a ritkán előforduló formák egybemosódtak ugyan, de a kommunikációban legfontosabb szerepet játszó **én téged, ő téged, te engem, ő engem** és a 3. személyű tárgy eseteit elkerülte a változás. Ezen kívül nem érintették az alapvető határozott – határozatlan oppozíciót, az eltűnt igerag-

ok helyét mindig határozott ragozásúak váltották fel, olyanok, amelyek hozzájuk közel állnak és nem általános ragozású formák.

sodatadiž 'ismerünk téged, titeket'

'ismernek téged, titeket'

A magyar határozott ragozás

A határozott igeragozás kialakulását a magyar nyelvben, annak körülményeit, módját az elmúlt évtizedekben a kutatók nagyon alaposan körüljárták, foglalkoztak vele az uráli nyelvészek is.

A magyar határozott és határozatlan igeragozás elkülönülése szoros összefüggésben van azzal a ténnyel, hogy az ősmagyar kor elején jelöletlen lehetett a határozatlan tárgy. Az alapnyelvre SOV szórend tehető fel, az ige előtt álló szó a mondat határozatlan tárgya volt. Ha azonban a tárgy határozott volt, vagy az előző mondatban említették vagy témaként a mondat elejére került, szükség volt rá, hogy a tárgy határozottságára külön elem utaljon. A jelölés két oldalról valósítható meg: vagy a tárgyon vagy az igen a határozott ragozás morfémájával. A mondat határozott tárgyának jelölőjévé a *-t* morféma vált, melynek keletkezés-történetével kapcsolatban számos mozzanat tisztázottnak mondható (Bárczi 1965: 226–81, Mikola 1966: 57–62., Hajdú 1966). Az uráli *-*m* akkuzatívusz-ragnak a magyarban nem mutatható ki folytatása, visszaszorulása már az ugor korban megkezdődhetett, mivel az obi-ugor nyelvek nyelvjárásai sem ismerik. A *-t* morféma – amely a magyarban tárgyraggá fejlődött – determináló elem volt, eleinte csak a határozott tárgy jelölését szolgálta, majd determináló funkciója a háttérbe szorult, később általános tárgyjelölővé vált. Ez időtől kezdve a határozott tárgyra utalás funkciója az igei személyragokra hárult. Akkor is utalhattak a tárgy határozottságára, ha a tárgy nem szerepelt a mondatban. Ez a körülmény azzal járt, hogy az igeragoknak a cselekvő személyén kívül a határozott tárgyra való vonatkozást is ki kellett fejezniük. Ez vezetett a határozott és határozatlan igealakok elkülönüléséhez. A folyamat nagyon hosszú és lassú lehetett, személyenként történhetett. A 3. személyben már megvolt, később a 2. személyben, majd az 1.-ben is bekövetkezett az igei formák szembenállása. Az elkülönülés bizonyos igealakokban a mai napig sem történt meg (Abaffy 1991: 127–159).

A határozott ragozás morfémái egyes számban névmási elemeket tartalmaznak. Az egyes szám 3. személyű igealak egy akkuzatívuszi értékű névmás természetes agglutinációja útján alakult ki, a 2. és 3. személyű igealakok felépítésük alapján a következők: a szótó a cselekvést jelöli, a cselekvő személyére utaló személyragok jelentéstöbblettel gazdagodtak; a határozott ragozás *-m*, *-d* ragjai magukba olvasztották a 3. személyű tárgyra utaló jelentést is. Az első és második személyben hiányzik az akkuzatívuszi névmás. A mordvinban minden személyben agglutinálódott a tárgyat jelölő személyes névmás, a magyarban pedig csak a harmadik személyben. Ennek az lehet az oka, hogy a magyar nyelvben az

agglutinálódási tendencia nem volt olyan erős, hogy egyszerre két névmást is be tudott volna illeszteni az igébe (MIKOLA 1966: 455). A tárgy értékű névmás ezért csak a különben ragtalan harmadik személyben vesztette el önállóságát. A kifejezés síkján az igealakot nem bővítette új nyelvi elem, hanem két funkció sűrűsödött egy alakban: a határozott tárgyra utalás jelentése ráértéssel kapcsolódott az igeraghoz: *nézem, nézed*.

A többes számú alakok közül elsőként a 3. személyű jött létre, majd a 2. és végül az 1. Az igealakokba kijelentő mód jelen időben egy *-j* elem került. Ez a *-ja / -i* rag először az egyes szám 3. személyű igealakokban a *vár: várja* szembenállást jelölte, s ebből ered a *-ja / -i* ragok határozottságot jelölő funkciója a többes számú első és második személyben. Az általános igeragozás személyragjai nagyrészt nem névmási eredetűek, képzőkből származnak, kivétel a többes szám első személyű alak.

A szamojéd nyelvek determinatív igeragozása

A szamojéd nyelvekben is kialakult a determinatív igeragozás a szelkup nyelvet kivéve.

A szamojéd nyelvekben az ige ragozását a tárgy minősége szabja meg.

Сава халям еремдедм, тюку халями небяханд ханад, пиремда.

'Jó **halat fogtam, vidd** ezt a hala(ma)t az anyádnak, ő **megfőzi**' (Terescsenko 1973: 67).

Mindhárom ige tranzitív, az első ige mellett tárgy áll, melyet először említ a szöveg, ezért az ige általános ragozású; a második tagmondatban az igéhez ugyanaz a tárgy kapcsolódik, mutató névmási jelzővel van ellátva (*тюку* 'ezt'), a főnév pedig birtokos személyjeles. Ezért határozott igeragozású az ige. A harmadik tagmondatban a tárgy nem szerepel önállóan a mondatban, az ige implicit módon fejezi ki, határozott ragozásban áll.

A szamojéd nyelvekben a határozott ragozású intranszítív igerag rámutat a tárgy számára is, a tárgy egyes, kettős, illetve többes számát különbözteti meg. Morfoszintaktikai szempontból kettős megfelelés észlelhető, az állítmány kifejezi a cselekvő számát és személyét, ugyanakkor a tárgy számát is.

A határozott ragozás kiemeli az állítmány tárgyi irányultságát, a tárgy határozottságát, ismertségét a korábbi kontextus alapján. A határozott ragozás paradigmája a szamojéd nyelvekben is oppozíciót alkot a határozatlan ragozással. A tárgy határozottsága kifejezést nyer az igealakban is.

Határozott a ragozás a tárgy névmási, logikai határozottsága folytán:

enyec: *Модь су могад када. 'Vezess engem az erdőbe.'*

A személyes névmási tárgy el is hagyható a mondatban, mivel az igei személyrag utal rá.

Az uráli nyelvek igeragozási paradigmáját vizsgálva kitűnik, hogy az egyes nyelvek tárgyas szintagmái jelentős eltéréseket mutatnak.

Az ige morfológiai felépítése jelentősen eltér az egyes nyelvekben:

- a) a magyarban a tárgy személye nincs külön alaki elemmel jelölve. A mordvinban a paradigmában megkülönböztethető a tárgy személye: az *őt-őket, téget-titeket, engem-minket*.

Az osztjákban és a vogulban vannak olyan igealakok, amelyekben a tárgy személye nincs megjelölve, de vannak olyanok is, melyekben a tárgy harmadik személye külön névmási elemeket hordoz.

- b) A tárgyas szintagma bővítményének kifejező eszközei is különbözőek. A magyarban a *-t* általános jelölője a tárgyesetnek, az obi-ugor nyelvekben a főnévnek nincsen tárgyesete, csak a névmásoknak van.

- c) A határozott ragozás használati módja is eltérő, bár az állítmány és a tárgy között szoros kapcsolat van, a morfoszintaktikai szabályok nem azonosak. A determinatív ragozás az alapnyelvre vezethető vissza. Kezdetei az igeragozás egyes szám 3. személyében gyökereznek, az akkuzatívuszi értékű 3. személyű személy- vagy mutató névmás már az uráli alapnyelvben agglutinálódott, azonban a leánynyelvek külön életében más-más funkció tapadt. Már az alapnyelvben is meglévő igei paradigmára a leánynyelvekben új paradigmarészek épültek, a ragozási rendszer fokozatosan bővült. Az azonos alapról kiinduló rendszer a leánynyelvekben jelentős eltéréseket mutat, többféle fejlődési vonal kezdetévé vált, melynek következtében egymástól eltérő morfológiai elemek is bekerültek a determinatív igeragozásba a különböző nyelvekben és más-más morfoszintaktikai szabályok érvényesülnek. A magyar nyelvben a határozott tárgy határozott igeragozást von maga után. A többi nyelvben ez nem érvényesül teljes mértékben, illetve más feltételek jelenléte is szükséges a határozott tárgy → határozott ragozás szabály érvényesüléséhez.

III. A TÁRGY JELÖLÉSE A MAGYARBAN ÉS A MORDVINBAN

A tranzitivitás az igéknek általános grammatikai jegye. Az alanytalan igék kis csoportjának kivételével minden ige vagy tranzitív vagy intranszitiv, vagy mindkettő egyszerre, azaz bővítménykörében találunk mind tranzitív, mind intranszitiv struktúrát. A tranzitivitás és intranszitivitás olyan szembenállás, amely szinte az egész igekészletet kettéosztja.

A tranzitivitás nem közvetlenül a tárgyi valóság sajátja, nem az igék jelentésével, illetőleg a jelölt cselekvés természetével függ össze. H. Molnár Ilona (1969: 229–270) a tranzitivitásról a következőt fogalmazta meg: „Hogy mondanivalónk a valóságbeli folyamatok valamely részletéről tranzitív vagy intranszitiv igei struktúrában ölt-e testet, az a valóság összefüggéseiből közvetlenül nem vezethető le. Az ige tranzitivitásában a valóság folyamatainak az emberi szemlélet által, a nyelv által való megragadása, e megragadás módja tükröződik. A tranzitiv struktúrák általános oppozíciójából következik, hogy a tárgy mint e struktúrák megkülönböztető jegye mindig kötött bővítmény, mindig vonzat.”

Az igei szerkezeteken végigtekintve azt tapasztalhatjuk, hogy a struktúra-megkülönböztető jegyek között fontosságban első helyen a tárgy áll.

A cselekvés tárgya minden nyelvben létező jelenség. Az általános nyelvészet elmélete szerint a nyelv mélyszerkezeti kategóriái közé tartozik. Az egyes nyelvekben az azonos tartalom különböző módon realizálódhat.

A mondatban a tárgy azzal a mondatrészszel van a legszorosabb kapcsolatban, amelynek a jelentését pontosabban meghatározza. A tárgy valamely cselekvés-fogalmat kifejező szó – leggyakrabban a tranzitív jelentésű igei állítmány vagy bármely mondatrészként szereplő igenév tartalmát, jelentéskörét pontosítja.

A tárgy fogalma viszonyt jelent, mégpedig azt a viszonyt, amely valamilyen cselekvő és valamely létező között fennáll akkor, amikor ez a cselekvés a létezőre irányul (Lavotha 1953: 200).

Mondatbeli szerepe tekintetében a tárgy az irányt kifejező határozókkal, a latívusszal, ritkábban a lokatívusszal mutat rokonságot. Némelykor mind tárgyi, mind pedig határozói bővítménnyel kifejezhetjük, hogy mire irányul a cselekvés: **őt nézi, őrá néz, vár valakit** vagy **valakire**. Számos olyan igénk van, amelynek egy bizonyos határozója ugyanúgy a cselekvés objektumát jelöli, mint a tárgy, tehát a jelölt cselekvését a tárgyhoz hasonlóan mint tranzitív folyamatot ragadja meg: **nevet valakin, fél valakitől, foglalkozik valamivel**.

Bizonyos tárgyas, illetőleg határozós szerkezetek körében olyan strukturális átrendeződés mehet végbe, amelynek következtében a határozói szerepű szóból

tárgy, illetőleg tárgyi szerepű szóból határozó lehet: *hússal eteti a kutyát, húst etet a kutyával*.

Egyes nyelvek nyelvтанában a tárgyat nem is tekintik külön mondatrésznek, hanem a határozók egyik fajtájaként tartják számon. A magyarban azonban a tárgy és a határozók között – rokonságuk ellenére – olyan eltérések is mutatkoznak, amelyek indokoltá teszik a megkülönböztetésüket. Nyelvünkben a tárgyat nyelvteni ismertető jegyei – ragja, az állítmányként álló ige ragozásának módosításában való szerepe – választják el a határozótól, mivel a tárgyat a cselekvés rendszerint a maga teljességében, egységében érinti, a határozó esetében pedig a cselekvésnek csak részleges hatásával számolhatunk: **ás a kertben, ássa a kertet** (H. Molnár 1962: 147).

Az orosz, és az ezen alapuló mordvin nyelvű szakirodalom nem is tesz általában olyan éles megkülönböztetést tárgy és határozó között, mint a magyar. A nyelvtanírók egy része az akkuzatívuszt nem sorolja az esetrendszerbe. A magyar akadémiai nyelvtanban meghatározott tárgyfogalom megfelelőjeként a mordvin nyelvtanokban az orosz mintájú vid’c dopolnénija kifejezést használják.

M. E. Jevszevjev *Mordvin grammatikája* az esetek tárgyalásakor külön említi a tárgyesetet, kiemelve, hogy határozatlan tárgy esetén megegyezik az alanyesettel, határozott tárgy esetén a genitívusszal.

M. N. Koljagyonkov munkáiban (Koljagyonkov 1959: 272–289, 1963: 425) azt a határozott véleményt fejt ki, hogy a mordvinban akkuzatívusz nincs, a mondat tárgya különböző esetekben állhat a tárgy szemantikájától függően, mivel nincsen egyetlen, csak a tárgyat kifejező eset. D.V. Bubrih azonban önálló esetnek fogja föl, a nyelv nagyon régi időszakából eredezteti. Az az álláspontja, hogy a tárgy jelölése arra az időszakra vezethető vissza, amikor az igei alakok helyett még névszói eredetű formák álltak: a *kal kundi* 'halfogás' szószerkezetet használták akkor, ha határozatlan főnévre gondoltak és a *kaloń kundize* 'a halnak a fogása' alakot akkor, ha meghatározott halról szóltak. Ekkor még nem volt akkuzatívusz, a főnévhez jelző kapcsolódott. A jelző az általános szabályok szerint alakult: ha határozatlan szerepű volt, ragtalan formában állt, ha határozott, akkor raggal látták el. Az ige kialakulása után a szó, amely korábban jelző volt a szószerkezetben, már az igéhez tartozott és tárgyi szerepűvé vált (Bubrih 1953: 51). Hasonlóképpen vélekedett, hozzá csatlakozott Szerebrennyikov is (Szerebrennyikov 1967: 29). A fent említett kutatók szerint a tárgyeset és a birtokos eset ragja genetikusan összetartoznak, a fogalomszók differenciálódása előtti időszakból származnak. A mordvin tárgyeset ragja a birtokos eset uráli *-n ragjával azonos. Ezzel a nézettel azonban nem érthetünk egyet.

Ha a tárgy jelöléséről beszélünk, akkor arra kívánunk feleletet kapni, hogy a nyelv milyen eszközöket használ fel az említett viszony jelölésére. A tárgy esetében el kell különítenünk egymástól a határozatlan tárgyat – mely az ige jelentését pontosítja – a határozatlan tárgytól. A határozott tárgy éppen azáltal válik specifikussá, határozottá, hogy a cselekvés ráirányul. Az uráli alapnyelvben a

határozatlan tárgy jelöletlen volt, a határozott tárgyat pedig **-m* vagy **-t* morfémaival jelölték. A determináló szerepű morféma megtalálható az osztják személyes névmások akkuzatívuszi alakjain: *mana-t* 'engem', *naŋa-t* 'téged', *tewe-t* 'őt'. A finn személyes névmásokban is előfordul a *-t* akkuzatívuszrag: *minu-t* 'engem', *sinu-t* 'téged'. E jelenségnek több balti finn nyelvben is van megfelelőse. Mivel két ugor nyelvben és a balti finn nyelvekben is egyaránt ismerik a *-t* akkuzatívuszragot, valószínű, hogy már a finnugor alapnyelvben is megvolt, s e nyelvekben nem egymástól függetlenül alakult ki (BERECZKI 1998: 80-81). A determináló szerepű *-t* a mordvinban is jelentkezik a névszóragozásban: *kudo* 'ház' ~ *kudoŋ* 'házat' ~ *kudoŋt* 'a házat'. Azonban később került be a paradigmába.

A *-t* akkuzatívuszragot sokféleképpen magyarázták, voltak akik a *-t* lokatívuszragból származtatták (Horger, Melich, Mészöly). A másik magyarázat szerint a magyar *-t* tárgyrag személyes névmási eredetű determináló elemekből fejlődött (Beke). Berrár Jolán (1957: 25) lehetségesnek tartja ezt a fejlődést is, kiegészíti azonban azzal, hogy a magyar *-t* tárgyrag magyarázható mutató névmási eredettel is.

Hajdú Péter (1989: 120) a kérdéssel kapcsolatban azt mondja, hogy a *-t* morféma névmási eredetű, azonban nehéz lenne megállapítani, hogy mutató névmási vagy személyes névmási töből származik.

Mikola Tibor (1966: 446) annak a véleményének ad hangot, hogy a tárgyrag az egyes szám második személyű birtokos személyjelből alakult ki, ezt a nézetet azzal támasztja alá, hogy több rokon nyelvünkben megtalálható a birtokos személyjel determinatív használata, és a magyarban is meg lehetett.

Valószínűleg nem lehetett nagyon széleskörű a *-t* determinatív használata, hiszen a birtokos személyjelek egy része után ma sem kötelező. A *-t* elemmel történő determinálás nyilván már az ősmagyart megelőző időszakban is megvolt. Ez a nyelvi elem az ősmagyar kor elején a nyelv egészére kiterjedve az **-m* tárgyrag eltűnése után adaptálódott a határozott tárgy új ragjává. Mivel a határozott tárgy már az alapnyelvben jelölt volt, a jelöltség lényegében folyamatos volt, csak a rendszer adott pontján elemcsere történt. Ugyanis ha egy állapot jelöltsége már kialakult, azt többnyire nem annak megszűnése, hanem egy más típusú jelöltség előtérbe kerülése szokta felváltani, mivel a nyelv struktúrája összefüggő egész, amelyben minden rész elmozdulását a szomszédos részek mozgása kíséri. Valószínű, hogy a *-t* egy korábbi **-m* helyére lépett. Az okok között számba vehetjük azt, hogy az *-m* morféma grammatikai homonímát hozott létre (akkuzatívuszrag és birtokos személyjel), a változás létrejöttét pedig segíthette az a körülmény, hogy a *-t*-vel kapcsolatban szintén fellépő kétértelműséget a grammatikai hasadás (*-t*: tárgyrag; *-d* E/2. birtokos személyjel) korán ki tudta küszöbölni (Korompay 1991: 286).

A jelöletlenség – eltérő mértékben – mindkét nyelvben érvényesül. A nyelvemlékes kor nyelvi anyaga alapján megállapítható, hogy a $\emptyset$ ragos tárgynak a

magyarban világos nyomai vannak, s ezek főként egy jól körülhatárolható típusban: a határozatlan tárgy keretében jelentkeznek; elsősorban az igeneves szerkesztésmód őrizte meg a ragtalan tárgyat: **zab aratni, széna kaszálni** stb. (nem-egyszer még határozott tárgyra is áttérjedve). Melléknévi igenév esetében többnyire összetett szó formájában maradt fenn a jelöletlenség: **favágó, vízöntő**. Ez a szerkesztési mód újabb keletű szóösszetételeinkben is gyakori: **munkavállaló**.

Határozott tárgy esetében is használatos a jelöletlen tárgy első és második személyű birtokos személyjeles főnevekkel alkotott szószervezetekben: **Add a kezed!, Vezem a nyilam!, Tartsd meg a szavad!** Minden bizonnyal igen régi állapotra vezethetők vissza a fent említett mondattípusok. Az egyes szám második személyű személyjeles alakot lehet nehézség nélkül megmagyarázni: mivel ez a birtokos személyjel és a **-t** tárgyrag az ősmagyarkor legelején alakilag egybeesett, a birtokos személyjel önmagában is alkalmas volt arra, hogy mindkét funkciót magába sűrítse.

A mordvinban a határozatlan tárgy jelöletlen, alakja megegyezik a nominatívusszal, ugyanúgy, ahogy az uráli alapsnyelvben:

Е ...ды сэрей куз чувто прятто неuze урнэнтъ, конась теленень
пангт анокстась.

'...és egy magas fenyőfa csúcsán meglátta a mókust, amely télire **gombát tett el**' (Keresztes 1990: 85)

Ивака марто Вельмакат живой лиише рамакиность.

'Iván és Velmak élő **lovat vásároltak**' (UPTM 1963: 314)

сёрмадан сёрма, ловнан газета

'levelet írok, újságot olvasok'

М Сембе кандеть тейнза гостенецть

'Mindnyájan hoztak ajándékot' (Keresztes 1990: 101).

A tárgyviszony mindkét nyelvben lehet jelölt is. Jelölése történhet a tárgyat jelölő szón, az állítmányon vagy mindkettőn.

A tárgyviszony jelölése a tárgyat jelölő szón

A magyar akkuzatívuszrag kizárólag tárgyhoz járul, azaz a tárgyeset ragja a tárgy esetragja.

Határozatlan tárgy esetén a tárgyviszony csak a bővítményen jelenik meg, az alaptag általános ragozása:

Én ugyan próféta nem vagyok,

*Hanem **annyit merek** jóslani, ...* (Petőfi 1966 II: 197)

*Kénye szerint **osztott örömet, bánatot***

*Kürtjével vidított, kürtjével **ríkatott**.* (Petőfi 1966 II: 274).

A mordvinban nincs egy, csak a tárgy jelölésére alkalmas eset. A tárgyas szintagma fölérendelt tagja a tranzitív igével alkotott szerkezetekben nominatívusz, genitívusz-akkuzatívusz, ablatívusz, illetve inesszívuszi esetragokat vehet fel.

A mordvinban a tárgyas viszonynak csak a tárgyon való jelölése sokkal gyakoribb mint a magyarban, mivel határozott tárgy mellett is lehetséges az általános ragozás használata.

A tárgyviszony jelölése csak a tárgyon akkor történik a mordvinban, ha általános ragozású ige mellett határozott tárgy van, illetve ha az igenévnek van tárgya.

a) Határozatlan genitívusszal jelölt tárgy:

Е *Ме́зе тея́т, секе́нь нея́т*

'Ki mint vet, úgy arat' (tkp. amit teszel, azt látod). (közmondás)

Му́рзань те́рдить *служба́нь кив*

'Murzát szolgálatra hívták' (UPTM 1963: 251)

Ка́рмасть ка́шань *сы́нь пи́деме*

'Elkezdtek enni a kását' (UPTM 1963: 251)

Ки́рдамс ривезе́нь *аво́ль то́жда*

'A rókát megfogni nem könnyű.'

То́н ме́йс лотка́втыть *монь судна́н?*

То́н ме́йс кунда́бтыть *монь весла́н?*

'Miért állítottad meg a csónakomat?'

'Miért állítottad meg az evezőmet?' (UPTM 1963: 141).

b) Határozott genitívusz-akkuzatívusszal jelölt tárgy:

Е *Ко́ли ва́дря це́ранть* *три́ть.*

Ко́ли па́ро тя́канть *три́ть.*

'Ha jó fiút neveltél

Ha derék legényt neveltél...' (UPTM 1963: 212)

Со́н пра́вда ту́кинось *авка́нть* *вешне́ме,*

Со́н алку́кс ту́кинось *тетка́нть* *вешне́ме.*

'Valóban elindult az anyját megkeresni,

Elment aztán az apját megkeresni...' (UPTM 1963: 221).

c) Determinált nominatívusszal jelölt tárgy:

Koljagyonkov (1959: 181) szerint a határozott tárgy jelölésére a determinált nominatívuszi alak is elegendő egyes és többes számban is. Példamondataiban az -s ragos főnév -ms végű infinitívusz tárgya.

Ба́нядо ме́йсе ко́нордамс э́ряви *ма́ртонзо,* *ка́ванямс* *це́рас.*

'Fürdő után innunk kell valamit, (meg kell) vendégelnünk a fiút.'

Az általam feldolgozott anyagban ragozott igealak mellett határozott nominatívuszban álló tárgyat nem találtam. Csak néhány esetben fordul elő, szintén infinitívusz bővítményeként:

- E *Юмас чи. Эряви кундамс работас, а Иваннэнь карсемс а мезе.*
'Múltak a napok. **El kellett kezdeni a munkát**, ám Ivánnak nem volt mit a lábára húznia' (UPTM 1967: 366)
- M *Aravi šada ärekstoptoms rabotas*
'a **munkát** jobban fel kell lendíteni' (Juhász 1928: 114)

Az ablatívuszi tárgy

A tárgy és az alaptag jelentésbeli viszonya alapján nyelvtanaink hagyományosan iránytárgyról és eredménytárgyról szoktak beszélni. Az iránytárgy olyan személyt vagy dolgot nevez meg, amely az alaptagban kifejezett cselekvés előtt is létezett, és amelyre a cselekvés irányul (*könyvet olvas*). Az iránytárgy egyik fajtája a részleges tárgy.

A névszói esetrendszerben a teljes-részleges oppozíció a rokon nyelvek közül csak a balti-finn nyelvekben, a mordvinban és a régi magyarban figyelhető meg. A részleges tárgy kifejező eszközei a magyarban is, és a mordvinban is határozói eredetűek: a magyarban korábban *-ban/-ben* ragos, majd *-ból/-ből* ragos határozó:

**eszik a kenyérben, ill. eszik a kenyérből, hozott a virágból,
kér valamiből, kér egy darabot a kenyérből.**

A mordvinban a partitív funkciót az ablatívusz morfémája jelöli. A mai mordvin ablatívuszrag variánsai a *-to/-t'e*, *-do/-d'e*, illetve *-tə/-də* az uráli ablatívuszrag folytatói:

- E *Лиимесь ярсы тикишеде.*
'A ló **szénát (szénából) eszik.**' (MNSZ 1955: 94)
- E *Сон сайс ды ярсась гуйденть.*
'Ő fogta magát és **evett a kígyóból**' (UPTM 1967: 245)
- E *Работникесь ярсась гуйденть?*
'A munkás **evett a kígyóból?**' (UPTM 1967: 244)

A részelő tárgyat régi nyelvünk ki tudta fejezni a *-ban ~ -ben* raggal is, a XVII. század óta a *-ban ~ -ben* rag ilyen módon nem használatos, csupán a maradványai élnek néhány határozói szerepű vonzatban: **részt vesz valamiben.**

Az ablatívusz használata erősen korlátozott mindkét nyelvben: függ az igei alaptag és a tárgyszó jelentésétől egyaránt. Ebbe a szemantikai csoportba tartoznak az **eszik, iszik, vesz** stb. igeék. A mordvinban is, és a magyarban is határozatlan ragozása az ige a részelő tárgy mellett akkor is, ha a tárgy határozott névelős

a magyarban, illetve határozott ragozása a mordvinban. Ez a sajátosság a részleges tárgy határozói jellegével van összefüggésben:

E *Сынъ чайде сумитъ* (határozatlan ragozása főnév).

'Teát (tkp. teából) **isznak**' (határozott ragozása főnév).

E *Сон ярсы приякадонть.*

'**Eszik a pirogból**' (Markov 1961: 45).

Az erzában az ablatívusz helyett – ritkán – elatívuszt is használnak:

azo tol'ka ton baba-jagañ *ojet ejste il'a nola.*

'Menj, csak a Baba Jaga **zsírából ne nyalj!**' (Salamon 1989: 90).

Az ablatívusz és az elatívusz felcserélhetősége csak egy-két nyelvjárásban figyelhető meg. Bubrih szerint az ablatívusz és az elatívusz váltakozását a határozott ragozásban megjelenő névutók hasonlósága okozta (ablatívusz: *este, ezda*, elatívusz: *ejtste, estə*).

Az inesszívuszi tárgy

például a az aldir környéki dialektusban:

E *скалннесэ нолдыть* 'kiengedik a teheneket'

aleksejsešt' vešnit'ado? 'Alekszejt keresitek?'

učeníkñesejak erdžaks tonavtít' 'A **tanulókat** is erzául **tanítják**' (Markov 1961: 45).

Manćeksniđ'e ćorat'ñesa 'Becsaptátok a fiút' (Markov 1961: 45).

A lokális és akkuzatívuszi funkció összekapcsolódása egyazon grammatikai esetben megtalálható más uráli nyelvekben is. Az osztják nyelv északi nyelvjárásaiban a tárgy jelölésére a lokatívusz szolgál:

O-P imi-χ̣li iōɣəlna masa 'Az Asszony unokájának **íjat adott** (Honti 1986: 96).

A temporaliszi (azaz eredet szerint lokálissal azonos) értelemben alkalmazott akkuzatívuszra példa a cseremiszi *tel-əm* 'télen' *šəžəm* 'összel', illetve *olma-m* 'almát'.

Az inesszívuszi tárgyat akkor használják a mordvin nyelv említett nyelvjárásában, ha a cselekvés nem az egész, teljes tárgyra irányul, hanem csak egy részére, arra, amely ismert a kommunikációs partner számára. Ez azt jelenti, hogy a tárgy határozott. Ezt a határozottságot a határozott inesszívuszrag fejezi ki, illetve az inesszívuszragos tárgyat határozottá teheti a birtokos személyjel:

E *Tři ejkakšosonzo.*

'**Neveli a gyerekeit**' (Markov 1961: 45).

M *Mešt' ist'a kežesət' ñevkl'at?*

'Miért **mutatod ki a dühödöt?**' (Markov 1961: 45).

A **-so** ragos tárgyat tartalmazó szerkezet mindig indeterminatív ragozású igét tartalmaz. Determinatív ragozású ige mellett az inesszívusz a **-val/-vel** határozó jelentését veszi fel.

E **šovni vañaso**

'Szidja Ványát'.

E **šovnisiže vañaso**

'Ványával szidalmazza' (Markov 1961: 45), azaz Ványa a cselekvés eszközeként szerepel a mondatban.

Ritkán azonban előfordul determinatív ragozású ige is a szó szerkezetben:

E **rožsešt' ľed'iz**

'lekaszálták a rozst' (Markov 1961: 43).

Valószínű azonban, hogy a konkrét beszédhelyzetben a beszélő számára a cselekvés eredményességének, befejezettségének a kifejezése volt fontosabb, s a cselekvés eredményességét a determinatív igealakokkal kívánta érzékeltetni.

A nyelvjárások többségében nincs inesszívusz ragos tárgy, az irodalmi nyelvben sem szokásos, nem normatív kifejezési mód.

Az inesszívuszi ragos főnévi tárgy a mai nyelvhasználatban ritka jelenség, de néha előfordul az irodalmi nyelvben is és a folklórban is. Az inesszívuszi és a genitívusz-akkuzatívusz esetraggal kifejezett tárgy jelentéskülönbség nélkül használható.

Ma az erza és a moksa nyelvjárásokra egyaránt jellemző kifejező eszköz a névutós inesszívuszi esethasználat tárgyi jelentésben. Jakubinszkaja-Lembert (1962: 50–56) a tárgyjelölésnek ezt a formát vizsgálta. A szó szerkezet felépítésére az a jellemző, hogy a határozott tárgy mellett, amelyet az E **ejše**, M **esa** névutó segítségével fejez ki, az ige indeterminatív ragozású. Ezt a megoldást az a szükségszerűség hozta létre, hogy a beszélő kifejezhesse nyelvi eszközökkel azt a körülményt, hogy a tárgy határozott, az ige pedig folyamatos cselekvést jelöl. Ehhez új morfoszintaktikai eszköz megjelenése vált szükségessé.

A régi magyar nyelvben a XVIII. századig használatos volt az inesszívuszi tárgy. A **-ban/-ben** ragos szó eredetileg részelő határozó volt, majd később a részleges tárgyat jelölte. Feltehető, hogy más nyelvben is végbemehetett hasonló folyamat. Az inesszívusz más rokon nyelvben is válhatott bonyolultabb nyelvi szerkezetek kiinduló pontjává. A finn 2. és 3. infinitívusz inesszívuszi alakjai „éppen most”, „éppen akkor” folyó cselekvést jelölnek, arra utalnak, hogy éppen a cselekvés közepén vagyunk. A belső helyhatározó esetnek tehát megvan az a képessége, hogy kifejezi azt, hogy a cselekvés folyamatban van, valamint a cselekvésnek a tárgyra való részleges, fokozatos irányulását (Salamon 1989: 94). Elképzelhető, hogy az inesszívuszi jelentésből két különböző tartalmú jelentésfejlődés indult el a mordvinban: az insztrumentális és az akkuzatívusz irányába.

E *Чоп течи учинь Сёмань эйсэ.*

'Tegnap egész nap **Szjomát vártam**' (MNSz 1955: 94).

Умок тон ванат тесэ те скалонть эйсэ?

'Régóta **őrzöd** itt **ezt a tehenet**?' (UPTM 1967: 40).

M *Ункстайхть ногойхне ялга кить эса.*

'A tatárok gyalog **róják** az **utat**' (Keresztes 1990: 103).

Ezek az összetett alakok a névszó határozatlan vagy határozott genitívusz-akkuzatívusz esetraggal ellátott alakjából és a névutó inesszívuszi formájából tevődnek össze. Ahogy a fenti példák is mutatják, a tulajdonnév határozatlan, a köznév pedig határozott ragozású. Használati köre pedig arra az esetre terjed ki, amikor a tárgy határozott, az ige szemantikája pedig hosszantartó, folyamatos cselekvést jelöl, mely körülményre az ige általános ragozása utal. Ezt a jelentéstartalmat a határozatlan ragozású ige és a határozói esetragos tárgy együtt fejezi ki.

Annak ellenére, hogy az inesszívuszi tárgyjelölés az egész nyelvterületen megfigyelhető, nem fejlődött egyetlen tárgyraggá, ugyanúgy, ahogy az ablatívusz sem, mivel mindkét esetben a határozói jelentése is él az egész nyelvterületen, és elsődleges jelentéstartalma más eset (tárgy) jelentését felvéve sem homályosult el:

M *Ашель велеса виш Дуболга.*

'Nem volt a **faluban** az erős Dubolgo,...' (Keresztes 1990: 101)

E *Арась велесенть виев Дуболго 'ua.'* (Keresztes 1990: 86)

M *Келазь сявозе сонь, пейсонза кемоста сускозе и кандозе эсь пизонза.*

'Felvette, **fogával** erősen megfogta (beleharapott), és vackába vitte' (Keresztes 1990: 101)

E *Ривезесь саузе, пейсэнзэ кеместэ сускизе ды каньдазе пизээнзэ 'ua'* (Keresztes 1990: 86).

Az inesszívusz jelentése a mordvin nyelvben a helyhatározói mellett eszközhatározói körülményre is utal.

Az elsődleges ablatívuszi jelentés sem szorult háttérbe a mordvin nyelvben:

E *...весе шайтандо пелицят годявсть, сонсь пополь седеяк пели.*

'Mindannyian félnek a **sátántól**, de leginkább maga a pópa fél' (UPTM 1967: 331).

Mindkét nyelv struktúrája lehetővé teszi a tárgy megjelentetését csak az igei állítmány alakjának segítségével. A határozott ragozás igeragjai a magyarban a 3. személyű tárgyra, illetve az egyes szám első személyű igerag a második személyű tárgyra mutatnak. A mordvinban minden számban és személyben kifejezhető az implicit tárgy.

A tárgy jelölése a tárgyas szintagma mindkét tagján

A tárgy jelölése a tárgyas szintagma mindkét tagján lehetséges a vizsgált nyelvekben. A magyarban a határozott tárgy jelenléte a mondatban határozott igeragozást követel.

Holnap **meglátogatom** a barátomat.

Régóta ismerem **Évát**.

A mordvinban határozott tárgy esetén az ige ragozása lehet determinatív, de a tárgy határozottsága önmagában nem teszi kötelezővé az ige determinatív ragozását, egy másik feltételnek is érvényesülnie kell; a tárgyas szó szerkezet igéjének befejezett cselekvést kell jelölnie:

E *Солдатонть озавтызь столь экиш.*

'A katonákat leültették az asztalhoz' (UPTM 1967: 338)

Heuze сонзэ Стенька Разин ды кевкстни: ...

'Meglátta őt Sztyenka Razin és azt kérdezte:...' (UPTM 1967: 309)

A tárgyas szintagmák bővítményei között az alapvető különbség a magyar és a mordvin nyelvben az, hogy a mordvin nyelv őrzi az uráli alanyelvre jellemző szintagmakonstrukciót: a határozatlan tárgy jelöletlen, a határozott tárgy jelölt. A határozott tárgy jelölésére a határozott genitívusz-akkuzatívusz szolgál elsősorban, de előfordul inesszívusz és ablatívusz is. A magyar nyelvben a határozott és a határozatlan tárgy egyaránt jelölt.

A határozói értékű tárgy

A határozói értékű tárgy mindkét nyelvben megfigyelhető. Altípusai aszerint különböztethetők meg, hogy melyik határozófajta emlékeztetnek, illetve melyik alakíthatók át. Abban valamennyien megegyeznek, hogy alaptagjuk jelentésstruktúrájához általában nem vonzatként kapcsolódnak, hiszen legtöbbször nem tárgyas igét bővítenek, s ebből következően az esetek többségében nem valódi tárgyak a szó megszokott nyelvtani értelmében.

Ebben a tekintetben eltérnek a valódi tárgytól, ugyanis az mindig kötött bővítmény, hiszen tárgyas igékhez kapcsolódik.

Mindkét nyelv használja a helyhatározói értékű tárgyat. Alaptagként csak néhány ige, pl.: *jár, fut, lakik* stb. szerepel. Ezek az alapjelentésükben intranszitiv igék helyhatározó helyett tárggyal is állhatnak. A helyhatározói értékű tárgy jelentése közel áll az iránytárgyéhoz. A magyar nyelvben az ige határozott ragozásban áll: *járja a mezőt, kevesen lakják a falut*.

S én újra jártam széles e hazát,

Mignem kebelére vett más társaság (Petőfi 1966 I: 167).

Ikertestvérek voltak ők,

Együtt bolygák az életet (Petőfi 1966 I: 34).

Az ilyen tranzitivitás, tranzitívvá válás gyakoribb, ha az ige igekötőt kap: **át-úszik, bejár** stb. valamit. Ekkor azonban az igekötős ige már tárgyas igének tekinthető, tehát valódi tárgya van.

A mordvin nyelvben is előfordul a helyhatározói értékű tárgy:

E *Кевкстнесь – кевкстнесь Друга, **весе веленть** якIZE, идомо кияк эзизе нолда.*

'Grisa kérdezgette őket, kérdezgette, **az egész falut bejárta**, de senki nem engedte be éjszakára.' (UPTM 1967: 164)

M *И сон **ѣтазе** сембе Галилеять.*

'**Bejárta** egész Galileát...' (M: 1: 39).

A két nyelv között az a különbség, hogy a magyarban a határozói értékű tárgy mellett mindig határozott az ige ragozása, a mordvinban pedig indeterminatív vagy determinatív ragozású is lehet, ha a beszélő a cselekvés folyamatát, lefolyását vagy hatását kívánja kiemelni a közlésben.

Az időhatározói értékű tárgy alaptagja lehet akár tranzitív ige is, de az az időhatározói értékű tárgy az igének nem vonzata (**öt percet várta** a barátját, **kért tíz percet, ötven évet élt**). Ez a típus nagyon közel áll a határozói kategóriához, nem lehet határozott névelője, nem kaphat birtokos személyjelet. A mellette álló ige – hacsak nincs tárgya – mindig általános ragozású, tárgyesetű bővítőménye rendszerint mértéket vagy időtartamot fejez ki.

A mordvin időhatározói értékű tárgy szintén kapcsolódhat tranzitív és intranszitiv igehez egyaránt. Az igei alaptag általában indeterminatív ragozású.

E *Солдатость **эрясь** атаманонть кедьсэ **пель** ие.*

'A katona **félévet élt** a gazdánál'. (UPTM 1967: 245)

И^ие монафлин.

'Egy évig (tkp. **évet**) **tanultam**'. (Markov 1961: 74)

тонавт^ии^ин esinek *н^иле* *и^иет*.

'**Négy évet tanultam**'. (Erdélyi 1963: 138)

A határozói értékű tárgy funkciója általában kettős: tárgyi és határozói jellegzetessége, hogy a határozói funkciót tárgyi funkción keresztül, irány- vagy eredményyszerűen fejezi ki, úgy, hogy legtöbb fajtájában a határozói funkció dominál. Keverednek benne a tárgyra és határozóra jellemző vonások.

A tárgyas szintagma kettős – az ige és a tárgyon való – jelölése mindkét nyelvben a határozott tárgy esetében valósul meg.

IV. A HATÁROZOTT RAGOZÁS HASZNÁLATA A MAGYAR ÉS A MORDVIN NYELVBEN

A magyar nyelvben az általános és a határozott ragozás használata alapvetően két tényezőtől függ:

1. Az ige tárgyatlan, illetve tárgyas voltától,
2. Tárgyas igék esetében többnyire a tárgy határozott vagy határozatlan jellegétől.

Determinált igeragozást használunk, ha a tárgy logikailag határozott.

A határozottság olyan kategória, amelynek a kiépülése évszázadokon át nyomon követhető, és évezredekken át is eltarthat. Alakulásába minden olyan nyelvi jelenség belejátszik, amely különbséget mutat a közlésbeli határozottság és a meg nem határozottság vagy határozatlanság között.

A határozottság mint a nyelvhasználatban figyelembe veendő szempont épül be a nyelvbe, s ez igen hosszú, időnként nagyon erőteljes folyamat. Az ilyen irányú közlésbeli igény kisebb-nagyobb hullámokban újra és újra jelentkezik. E hullámokban újabb nyelvi eszközök kerülhetnek előtérbe, egymásra is hatnak: egymást erősítik vagy megszüntetik. E folyamat közben megváltozhat az, hogy mit tekint a nyelvközösség határozottnak; módosulhat a határozottság jelölése: a jelölés mikéntje, a jelöletlenségtől a többszörös egyeztetésszerű jelölésig.

A határozottsági kategória kialakulása szempontjából helyesebb, ha történetileg nem egyetlen csomópontot, jelenségekört keresünk, amelyhez köthető a keletkezése.

Gallasy Magdolna (1999: 45–52) azt a nézetét fejti ki, hogy „...a közlésben, gondolkodásban jelentkezett a nem meghatározott – meghatározott elkülönítésének szükségessége, és ott tört utat magának, ahol tudott, ahol erre alkalmas terepet talált. Egyes nyelvi elemekben benne rejtett az ezt kifejező képesség, másokban kialakult. Ha a lehetőségek változtak, vagy még újabbra is szükség volt, akkor további szerkezetekbe is beépült, még más eszközöket is felhasznált”.

A tárgy logikai határozottsága többféleképpen kifejezhető: határozott névelővel; *ez, az, ugyanez, ugyanaz* mutató névmással. A determinánsok olyan nyelvi elemek, amelyek jellemzőek az adott nyelvre/nyelvekre, nyelvtani funkciójuk van, nem mindig kategorizálhatók, de jelenlétük a lexikai elemet egyértelművé teszi a kommunikációs folyamatban. A tárgyszón pedig *-t* raggal jelöljük a viszonyt.

A határozott ragozás esetei a magyar nyelvben

- a) A tárgy tulajdonnév, eleve határozottnak tekinthető, ezért az igeragozás határozott:
Tyustyánt választották /kán úrnak, fejedelemnek.
Dmitrij lányát, Aldut várja ő.
Ahogy meglátták őket az öreg Picsegajt... (Keresztes 1990: 122).
- b) A tárgy határozott névelős névszó:
A kocsis megállította a lovakat. Összeszedte a halakat, és elkezdett enni.
Megfogta a róka a varjút (Keresztes 1990).
- c) A tárgy 3. személyű személyes névmás:
Miért kedvelte őket Isten? Őt áldozzuk Kazanyért! Csakhogy senki sem volt, aki őket nagy harcba vezetné.
- d) A tárgy birtokos személyjeles vagy -é birtokjeles névszó:
Tyustyán megfújta rézkürtjét.
Miért dobtad tűzbe a sapkádát? Az öreg odaadta a bojárnak a szánkóját a gebével. Megérkeztek a levelek. A tanárnőét is felviszem.
- e) Főnévi mutatónévmás: Mózes **ezt** hirdette: (M: 7: 10).
Ez a hely azokat illeti, akiknek készült (M: 10: 40).
- f) A tárgy visszaható névmás:
...leheveredett a dombtetőre, és holtnak tetette magát.
...evett a teknőben lévő tésztából és bekente magát tésztával (Keresztes 1990: 124).
Gyorsan összeszedte magát.
- g) A tárgy általános névmás:
Sok könyvet kapott kölcsön, mindet elolvasta.
A varjú elkapta, mindet magával vitte, fölszállt egy fa tetejére.
- h) A tárgy kölcsönös névmás:
Már messziről köszöntötték egymást. Régen látták egymást.
- i) -ik végű névmás vagy sorszámnév:
A másikat választotta. Egyiket megvette.
- j) Jelzős szerkezet, melyben a jelző ez, az, ugyanez, ugyanaz, emez, amaz:
Nem ismerem azt az embert, akiről beszéltek (M: 14: 77).
Na, hogyan szedjem rá ezt az öregembert? (Keresztes 1990: 123).
- k) Határozott az igeragozás főnévi igenévi tárgy mellett, ha határozott tárgy kapcsolódik hozzá:
Ám az, alighogy elment, híresztelni és terjeszteni kezdte a dolgot (M: 1: 45).

Meg akarta nézni a filmet.

1) Határozott ragozást használunk, ha a határozott tárgyat mellékmondat fejezi ki:

Nézi: az útszélén egy kő mögött egy egér lapul (Keresztes 1990: 113).

Azt ígérte, hogy legközelebb pontos lesz.

Determinált ragozású igét tartalmazó szerkezetek a mordvinban

a) Ha a tárgy tulajdonnév:

E *Кевкстекшнызе Андямонь полазо:*

'Kérdezi Andamót a felesége...' (UPTM 1963: 125).

Истяня учизь Марянь службасто.

'Így várták haza Marját a munkából' (UPTM 1963: 186).

M *Салувонь баярьс Татунь няезе,*

Каретазонза Татунь каязе.

'Szalov bojár Tányát meglátta és kocsijába dobta' (UPTM 1963: 302).

Сире ногайсь Ушман Байкать – сон няезе.

'Az öreg nogáj észrevette Usman Bajkát' (UPTM 1963: 266).

b) A mordvinban a tárgy határozottá tehető a determinált névszóragozás segítségével. Nominatívuszban a determináló morféma mindkét nyelvjárásban az *-š*. A határozott tárgyat kifejezheti az indeterminatív ragozás genitívusz-akkuzatívusza, morfémája: E M *-ń* és a determinatív ragozás genitívusz-akkuzatívusza, melynek morfémája az erzában *-ńt*, a moksában *-t*.

E Sg genitívusz-akkuzatívusz: *kudo-ń*, 'házat, háznak a...'

M Sg genitívusz-akkuzatívusz: *kudü-ń*, indeterminatív alakok

E Sg genitívusz-akkuzatívusz: *kudo-ńt*

M Sg genitívusz-akkuzatívusz: *kudü-t*, determinatív alakok

E *Kuč'ereš lotkavtińže alašań'neń.* 'A kocsis megállította a lovakat' (Keresztes 1990: 81).

Bojaros, maksiže ańan'feń trojkańt. 'A bojár odaadta az öregnek a trojkát' (Keresztes 1990: 81).

M *Эста мон кучса тонь инксот варсить.*

'Akkor én elküldöm érted a varjút' (Keresztes 1990: 100).

Сямольде, вов недясайне панкнень тараткятну енди!

'Várj csak, rögtön **felfűzöm a gombákat** az ágra'. (Keresztes 1990: 100).

Kelažs počkaftažā nurdanc.

'A róka **széttörte a szánkót**' (Keresztes 1980: 95).

Aīās saj kigā, mužā kelažs'.

'Jött az öreg, **megtalálta a rókát**' (Keresztes 1990: 95).

- c) A személyes névmási tárgy esetén az ige ragozása lehet határozott. Az ilyen jellegű tárgy nem túlságosan gyakori, ugyanis a determinatív igeragozás paradigmája lehetővé teszi a személyes névmási tárgy elhagyását, mivel az igerag rámutat a tárgy személyére és a számára is.

M *moīd'ejān škajš makseže. i kepād'žā, aīās.*

'Isten **adta ezt** nekem. **Föl is vette** (a rókát) az apó' (Keresztes 1990: 96).

Fat'āžā šapkanc, jordažā kajgi pātnagadtī.

'Fogta a sapkáját és **bedobta** a forró kemencébe' (Keresztes 1990: 96).

Ардость синь, идемазь, куду ильхтемазь.

'Jöttek, **megmentettek, hazakísértek** (bennünket)' (Keresztes 1990: 103).

E *Son ver'atanzat - meīs rīvežes.*

'Majd ő **elvezet** (téged) – mondja a róka' (Keresztes 1990: 84).

Атясь мери: Нолдамак. 'Az apó így szól: **engedj el!**' (UPTM 1967: 35).

Mežeņ kis pas ža'i'iīže. 'Miért **szánta őket** Isten?'

Мезень кис мепдиmuzь? 'Miért **hívtál minket**? (UPTM 1967: 201).

A nyomatéktales személyes névmási tárgyra az állítmány félreérthetetlenül utal. Ha hangsúlyos a tárgy, akkor ott a helye a mondatban.

E *kol'i ton, od-čora moī čavsamak*

'de ha **megölsz engem** ifjú ember' (Keresztes 1990: 81).

ton moī sevevl' imik práānek-pil'geņek.

'Te **engem felfalnál** szőröstül-bőröstül' (Keresztes 1990: 81).

Сон кевкстинзе сынст. 'Megkérdezte **őket**' (M: 8: 5).

Максыть тон сынст монень. 'Add nekem **őket**' (UPTM 1967: 200).

Лельканзо кавонестъ сонзе пек вечкилизь.

'Két fivére nagyon **szerette őt**' (UPTM 1967: 272).

M *Шкаезе! Мес тон монь кадомайтъ?*

'Istenem! Miért **hagytál el engem**? (M: 15: 34).

Kuŕi šavsamak, mon toń šudetä.

'Ha megölsz, **megátkozlak téged**' (Keresztes 1990: 95).

- d) Determinatív az igeragozás, ha a tárgy Px-es névszó, mivel a meghatározott személyekhez, tárgyakhoz tartozó dolgok determinálnak számítanak.

E *aŕaś maksizē bojarońtēń nurdonzo.*

'Az öregember **odaadta** a bojárnak **a szánkóját**.'

vant, šapkamgak jortija, di ked'emgak, ušosot.

'Nézd, a **sapkámat** is **levetettem**, a kezem is csupasz' (Keresztes 1990: 84).

Венстик кедеть. 'Nyújtsd ki a kezed!' (M: 3: 5).

Сын нейле кадызь алтумасть ды тусть мартонзо.

'Rögtön **otthagyták hálójukat** és követték' (M: 1: 18).

M *t'äńi topad'i pekeñäzä.* 'Most **megtömöm a hasam**' (Keresztes 1990: 96).

mes jordajt' šapkačēń tolt'i.

'Miért **dobtad a sapkádat** a tűzbe'? (Keresztes 1990: 95).

ružjanc saŕažaj, l'äd'säms naŕažaj. 'Puskáját **megtölti**, lövésre emeli' (Keresztes 1990: 98).

Маряй рананзон сон юкстазень ни.

'Sajgó **sebeit elfelejtette** már' (Keresztes 1990: 102).

- e) A mutató névmás segítségével ismert, vagy a beszédben már említett dologra, mennyiségre lehet utalni. Ősi sajátossága a mutató névmásoknak, hogy különféle helyzettől függően képesek kifejezni a rámutatást, nyomósítást, azonosítást. Ha a tárgy mutató névmás, az ige lehet határozott:

E *t'ēń maksik moñēń.* 'Ezt **add** nekem!' (Keresztes 1990: 81)

Мезде тонсь а содат, сень алтыка тон монень.

'Amiről nem tudsz, **azt ígérd oda** nekem' (UPTM 1963: 132).

Арась, нетнень мон киненьгак а макссынъ.

'Nem, **azokat** senkinek **nem adom**' (UPTM 1967: 200).

M *Сон тиезе сянь, мезе тейза тиевсь.* 'Azt **tette**, ami telt tőle' (M: 14: 8).

Косто сявить нятнень. 'Honnan **vetted ezeket**'?

- f) Határozott lehet az igeragozás a visszaható névmás mellett. A mordvinban az **es** visszaható névmás, illetve a névmási paradigma kiegészítésére az E **pra**, M **prä** 'fej' szó is használatos:

E *Наватызе прянзо Иоаннан кедьстэ Иордан лейсэ.*

'Megkereszteltette magát Jánossal a Jordán vizében' (M: 1: 9).

Невтук прам! 'Mutasd magad'! (Buden 1877: 55).

g) Ha a tárgy vonatkozó névmás, az ige ragozása lehet determinált:

E *Ютасть Сурань трокс алка таркаванть, конань содасызь ансяк ванстыйтне.*

'Egy csekély gázlón átkeltek a Szurán, **amelyet** csak az őrszemek **ismeretek**' (Keresztes 1990: 89).

Молить ласте сынъ, ветить душмантнень,

Конат кундакинызь, полонс саккинызь.

'Ők lóhátan mennek, tatárokat vezetnek, **akiket elfogtak**, rabságba hurcoltak' (Keresztes 1990: 89).

h) Határozott ragozás állhat az általános névmási tárgy esetében is:

A leggyakoribb általános névmás az E **veše** 'mind', M **šembe** 'ua', EM **l'ija** 'más', E **erva** 'mindegyik', M **er** 'ua'.

E *Сон кудостонть **весень панинзе**, саинзе мартонзо тейтеренть тетянзо-аванзо*

'(Ő) a szobából **mindenkit kiküldött**, maga mellé vette a gyermek apját-anyját' (M: 5: 40).

Весе максса тетъ. 'Mindent megteszek neked' (UPTM 1967: 220).

M *mondien **semben näftezen**, mezemat tosa uliht.*

'Nekem **mindent megmutatott**, ami ott van' (Buden 1877: 129).

i) Határozatlan névmási tárgy mellett is használnak determinatív ragozást:

M *кинъ-кинъ **вятезь** мархтост и тустъ вири.*

'**Valakiket** magukkal vittek és elmentek az erdőbe' (Matuskin 1967: 91).

j) Az ige határozott ragozású, ha a tárgynak mutató névmási jelzője van:

E *А **содаса те ломанентъ**, конадо тынь кортатадо.*

M *Аф **содаса ся ломанть**, конанть колга корхтатада.*

'**Nem ismerem azt az embert**, akiről beszéltek' (M: 14: 71).

E *Озась атаманось, **сэвизе се гуентъ** и ведентъгак симизе.*

'Leült a gazda, **megette (azt) a kígyót** és megitta a vizet' (UPTM 1967: 244).

*Те веднесь сон а минек, Нишке паз сонзе максызе, Веденьтень **максынзе не калтнэнь.***

'Ez a víz nem a mienk, Niske isten teremtette, **ezeket a halakat** a víznek ő adta' (UPTM 1963: 134).

k) Egyéb szófaj is állhat főnévi értékben tárgyi szerepben a mordvinban úgy, hogy határozott ragozású az igei állítmány a mondatban.

E *Тон мес **юмофтыть монъ фкянзень?***

'Miért ölted meg az **egyetlenemet**'? (UPTM 1965: 234).

A tárgy birtokos névmás:

Минектнень ансяк илить токше.

'Csak a **mieinket ne bánts!**' (UPTM 1967: 30).

A tárgy számnév:

E *Овтось сэвинзе кавонест ды тусь.*

'A medve **mindkettőjüket megette** és elment' (UPTM 1967: 22).

A tárgy főnévi értelemben használt melléknév:

Мон соваетса весе те паронть паргнинентень, ансяк алтык тень сень, мезде тонсь кудосот а содат.

'**Mindezt a jót összeszedem** egy kosárba, csak ígérd nekem azt, amiről nem tudsz a házában' (UPTM 1967: 53).

A tárgy melléknévi igenév:

E *jortinze kodoviks'neń moda langs.*

M *jordažen ladiks' neń modaŕi.*

'Ami megmaradt (tkp. a **megmaradtakat**), a földre dobta' (Keresztes 1990: 78).

l) Ha a tárgy mellékmondattal van kifejezve, a főmondat igéje lehet tárgyas ragozású. Az alárendelt összetett mondatban hiányozhat az utalószó és a kötőszó is.

E *Kи **неузе**: да Утяша аварди?*

*Kи **редузе**: да Утяша мелявти?*

'Ki **látta**, hogy Utyasa sír,'

'Ki **látta**, hogy Utyasa szomorkodik' (UPTM 1965: 144)?

*Исус ведьстэ лисемстэ сеске **неузе**, кода менелесь панжовсь.*

'Jézus, amikor feljött a vízből, **látta**, hogy megnyílik az ég' (M: 1: 10).

M *son **näjsamaz**, min sembä sizemä.*

'Ő **látja**, (hogy) elfáradtunk' (Budenzen 1877:128).

*son **näimaz**, kodanä min sizemä.*

'Ő **látta** (látott minket), (hogy) mennyire elfáradtunk.'

*mon **märäjnä**, mizara sin uskst. 'Hallottam*, mennyit hoztak' (Budenzen 1877: 128).

*Мзярда тонафниенза **няезь**, кода сон моли ведть ланга, арсесть.*

'Amikor a tanítványai látták, hogy a vízen jár, megrémültek' (M: 6: 49).

E *Тейтернесь ёвтнине, кие сон, косо эрить, кода эрить.*

'A kislány **elmesélte**, ki ő, hol él, hogyan él.' (UPTM 1967: 102).

m) Determinatív az igeragozás a határozott tárgyat tartalmazó főnévi igeneves szerkezetek mellett. A mordvinban háromféle infinitívuszi forma használati körét lehet elhatárolni:

1. a nominatívuszi **-mo/-me/-ma** végződésűek:

Мон кармавттадызь пандомо трыбасто.

'Fizetnetek kell a kéményért (tkp. **kényszerítelek benneteket fizetni.**)' (UPTM 1967: 349).

2. az **-ms** végű infinitívus:

ružjanc saražaj, lüd'səms na'ražaj

'Puskáját megtölti, lövésre emeli' (Keresztes 1990: 98).

3. E **-mado/-mede**, M **-mdə** végződésű:

E *Ки неuze авардемеде.* 'Ki látta őt sírni?'

Ки редизе мелявтомадо. 'Ki látta szomorkodni?'

Эзить нее ли ютамодо церап – тейтерть?

Nem láttad erre menni a fiút és a lányt'? (UPTM 1962: 40).

V. A HATÁROZOTT IGERAGOZÁS HASZNÁLATÁNAK HASONLÓSÁGA ÉS KÜLÖNBSÉGEI

A tulajdonnévi tárgy

A tulajdonneveknek deiktikus, identifikáló vagy informáló jelentése van, ez adja meg a köznevektől való lényeges különbségüket. A név pontosan jelöl a résztvevők számára valakit vagy valamit (Hajdú Mihály 1994: 471). A tulajdonnév sajátos jelentésszerkezetében megvannak (lehetnek) ugyan konnotatív jelentésjegyek is, ám a tulajdonnév jelentése elsősorban nem fogalmi, hanem referenciális: közvetlen vonatkozást találunk a nyelvi jel és a denotátum között (J. Soltesz 1979: 24).

A tulajdonnévben kifejezett tartalom egy dologról szerzett tapasztalatok összességével azonos, s a tulajdonnév jelentéstartalma – akár a beszédösszefüggéstől független, szokásos változatot nézzük, akár a beszédösszefüggéstől meghatározottat – mindig azonos. A tulajdonnév használata többlettudást igényel, jegyhozzáadás nélkül determinál.

A tulajdonnévi tárgy esetén a magyarban határozott igeragozást kell választanunk, mivel a név egyedi, megkülönböztető elnevezés, eleve determinálnak érezzük. A tulajdonneveknek ez a jelentése érvényesül akkor is, amikor tárgyi szerepben állnak, s egy részüket nem látjuk el névelővel. Mai grammatikai rendszerünkben szabályok írják elő a tulajdonnevekkel kapcsolatos névelőhasználatot. **Pétert keresem. Hívják be Kovács Jánost! Ismerem Budapestet.** A határozott névelő megjelenése redundáns az inherensen határozott tárgy, a személynév előtt. Van azonban a tulajdonnevek közül néhány – ilyenek a tájnevek, a hegyek nevei, intézmények elnevezései –, melyek mellett kitesszük a tárgyszó határozottságát erősítő névelőt.

Bejártam a Mátrát. Láttam a Csendes-óceánt.

Tulajdonnévi tárgy mellett – bár ritkán – találhatunk példát a korábbi évszázadokból az ige általános ragozású használatára, például Zrínyinél: **"kettévág Malkuchot derékban Mellyért Deli Vidot más bántani nem mér"** (Bárczi 1980: 123).

Mai nyelvünkben hasonló használat nem fordul elő.

Az olyan mondatokban, mint **Elvből nem olvasok Esterházyt** az általános ragozású ígét az indokolja, hogy a tulajdonnevet köznévként kell értelmeznünk, az Esterházy-regényeket értjük rajta.

A mordvin nyelvben is érvényesül a tulajdonnevek specifikus jelentéséből következően a határozott igeragozás használata, vagyis tulajdonnévi tárgy esetében többnyire határozott az igeragozás, a tárgyszó általában indeterminált genitívusz-akkuzatívusz morfémát vesz föl: E M **-ń**.

A moksa mordvinban előfordul, hogy a név határozott morfémát kap.

Попсь кизефтезе Максимть: мезе тии вазце.

'A pópa **megkérdezte Makszimot**, mennyibe került a sapkád?' (Matuskin 1962: 34).

Мон сявса мархтон Ванянь. 'Magammal viszem Ványát.'

Эх, Дарюнь няезе мокшень полковник.

'Darját észrevette a moksa parancsnok' (UPTM 1965: 208).

Erza nyelvű anyagokban hasonló példát a determinatív ragozású tulajdonnévi tárgyra jóval kevesebbet találhatunk.

E *Попось таго кевкстизе Миколанть.*

'A pópa akkor **megkérdezte Mikolát**' (UPTM 1967: 343).

Ez a kifejezőmód a moksában is ritka, valószínűleg a köznyelvi normától való eltérés ugyanúgy, mint a magyarban a határozott névelő használata a személynevek előtt.

Ha a tárgyszó teljes név, a moksában akkor is gyakran determinatív ragozású a tulajdonnév.

M *Сире ногай Ушман Байкатъ сон неuze.*

'Az öreg nogáj **Usman Bajkát észrevette**' (Keresztes 1990:)

A nem személyt jelölő tulajdonnevek tárgyi szerepben való viselkedésük szerint a köznevekre hasonlítanak. A földrajzi nevek tárgyként az erzában is, és a moksában is determinatív ragozásúak.

M *Будапешитъ сон codаси.* 'Ismeri Budapestet.'

Аф пяк ичкозе больнай сетъме Донць.

Донть козк ётасасык – казак мастор сай.

'Nincs messze a szabad, csendes Don.'

'Amint **átértünk** – az már kozák föld' (UPTM 1963: 278).

E *Сон васенцеде нейси Москувонть.* 'Először látja Moszkvát.'

Китъ Казанентъ строизэ? 'Ki építi föl Kazányt?'

Китъ яикентъ теинзэ? 'Ki építi föl Jáíkot?' (UPTM 1963: 314).

Ha a tárgyas szószerkezet igei oldalát vizsgáljuk, tulajdonnévi tárgy esetén is lehet az ige általános ragozású a mordvinban. A cselekvés megvalósulása nincs időhöz kötve, a cselekvés általános érvényű ilyen esetekben.

E *Секс весе пек дивестъ, инасть Пазонть, кортаст...*

'Mindnyájan ámultak, **dicsőítették Istent**, és azt mondták:... ' (M: 2: 12)

M *meža učāndi a son vanāndi?*

mitruń alduńūt' a son učāndi

mitruń alduńūt' a son vanāndi

'Mire vár, mit les ő, **Dmitrij lányát, Aldunyát lesi, Dmitrij lányát várja**' (Keresztes 1990: 96).

A tulajdonnévi tárgy kifejezhető inesszívuszi esetraggal is. A mordvinban ez a tárgyjelölési mód nem emelkedett köznyelvi szintre, az iskolai tankönyvek nem említik, az írók is ritkán élnek vele. Az erza nyelvjárás északkeleti területén lehet rá példát találni.

*lamo tuvost kastatamok, **amerikaso startanok***. 'Sok disznót nevelünk, **utol-érjük Amerikát**' (Salamon 1989: 93).

Határozott névelő – határozott ragozás

A magyar nyelvben a főnév határozottá tehető a határozott névelővel. Ha a tárgy határozott névelős névszó, akkor a határozott igeragozás választása kötelező. A mordvinban határozott névelő nem alakult ki. A főnév határozottságát a beszélő a determinatív főnévragozás használatával fejezheti ki. Mindkét nyelvben a határozottság az egész főnévi paradigmára kiterjed. A különbség a kifejezés jellegében van: a magyar analitikus, a mordvin szintetikus módon fejezi ki ugyanazt a jelentéstartalmat.

A határozott névelő kialakulásának indítékait igyekezett meghatározni Réger Béla (1916: 183) a magyar nyelvben. Nem érthetünk egyet véleményével, ő ugyanis úgy vélte, hogy a határozott névelő azért jött létre, mert „néhány nép szükségét érezhette oly szónak, amelyeknek alkalmazásával a fogalomnevet a fogalom egész körére, vagy csak egy meghatározott részére vonatkoztathatta, elhagyásukkal pedig kifejezhette, hogy a fogalomnak határozatlan, tetszés szerinti körét érti a néven”.

Balázs János munkájában (1956: 204–25) a névelő keletkezésének legfontosabb feltételeivel, indítékaival, mozzanataival foglalkozott. Azt állapította meg, hogy a kérdés kulcsa a Jókai-kódex, ugyanis a kódexet megelőző nyelvemlékekben nincs névelő. Balázs János annak a véleményének adott hangot, hogy a határozott névelő a magyar nyelvben is a mutató névmásnak az anaforikusan visszaható használatából keletkezett: a beszéd folyamatában a már említett dolog nevét mutató névmással jelezték, ha újból említették. Balázs János (1969: 54–160) az uráli nyelvek legősibb szintagmatikus kapcsolatainak kialakulását vizsgálta, kutatásaiból azt a következtetést vonta le, hogy e kapcsolatok kiformálódásában alapvető szerepük volt az értelmező funkciót betöltő elemeknek, az értelmező jelzőnek döntő szerepe volt a határozottság kialakításában.

A határozott névelőnek a nyelvtörténet folyamán uralkodó alakja a veláris **az**, **a**, a veláris főnévi mutató névmás folytatása. A névmás veláris alakja mellett a palatális főnévi mutató névmásnak (**ez**) is szerepe volt a névmás kialakulásában. Ómagyar kori nyelvemlékeinkben mindkét alak megtalálható névelői helyzetben. Nyelvjárásaink, főleg peremnyelvjárások ma is ismerik az **ez**, **e** névelőt. A szövegekben nem kizárólagosan, hanem az **az**, **a** használata mellett jelentkezik. Nyelvünkben azonban a veláris névelő vált általánossá.

A határozott névelő a mélyhangú távolra mutató névmásból keletkezett, illetve honosodott meg az irodalmi és köznyelvben. Ennek az az oka, hogy az anaforikus rámutatás tárgya jelen nem lévő dolog, s a jelen nem levés, azaz csak a gondolatban való jelenlét többnyire a térbeli távolság képzetét érzékelteti, a palatális változat ezzel szemben leszűkített, sajátosabb szerepkört töltött be, amely a közelre mutató névmási szerepével van összefüggésben. A palatális formát az ómagyar korban is csak bizonyos esetekben alkalmazták, a velárisnál szűkebb körben és ritkábban; nem használták akkor, ha nem a közvetlen rámutatásból adódó, hanem az általános ismertségből fakadó határozottság jelzését igényelte a szöveg (I. Gallasy 741).

Névelőnek azt szokás tekinteni, ami – a mutató névmással szemben – már nyomatéktalan. Azonban a nyomaték elvesztése nem kritériuma annak, hogy a mutató névmás már névelővé vált-e, vagy sem. A mai mutató névmás is lehet hangsúlyos és hangsúlytalan. Hangsúlyos, ha kiválaszt, s a választotton kívül mindent elutasít: **Azt** a könyvet vidd el! Hangsúlytalan, ha csupán utal a dologra: Vidd el azt a **könyvet**!

A névelő kialakulása hosszú folyamat volt, sokáig tartott az ingadozás állapota, amelyben a határozott névelő még nem szakadt el véglegesen a mutató névmástól. Kubinyi László szerint (1957: 473–479) „a végleges különválást ugyanaz a körülmény késleltette, amely a névelővé válás folyamatát elindította: a főnévi mutató névmás szertelen jelzői használata. Az anafora-túltengés divatja, mely valószínűleg Európa-szerte elterjedt egy bizonyos időszakban, még akkor is divatban maradt, amikor már megszűntek hatni azok a művelődéstörténeti okok, amelyek az ismételt visszaulást kikényszerítették a beszélőből. Ahhoz, hogy a határozott névelő megszülessék, az volt szükséges, hogy a mutató névmási kijelölő jelző használata tartalmatlan nyelvi modorossággá váljék, valamint az, hogy ez a divat – mint lelki igény – elenyésszék.”

I. Gallasy Magdolna (1999: 45–52) úgy véli, hogy az értelmező jelzőnek volt része a határozottság kialakításában, főleg a terjedésében, terjesztésében. Nem lehetett meg viszont az a jelentős szerepe, amelyet Balázs János tulajdonított neki. „A (Balázs János által) kiindulásnak tartott **az**, **az ember** vagy **azt**, **az embert** értelmezős szerkezetben magában azonban nem keletkezhetett a határozott névelő, azért, mert nincsen nyoma sem e szerkesztésmód elterjedtségének – létének is alig – abban a korban, amikor a névelőzés már adatolható. Az ómagyar kori névmásos szerkezetekben a névmás nem ragozódik, ahogyan ez jelzői

helyzetéhez illik. S éppen az lehetett az egyik oka az egész szerkezet átalakulásának: „Az **az a könyv** forma tipikus átmeneti jelenséggé vált átmeneti helyzetet teremt: névmásos szerkezetnek is érthetik, de már névelőnek is – a hangsúlyon kívül más alaki különbség nincs közöttük. A mellékmondatral való kapcsolat jelzésének igénye, számbeli egyeztetések kívánalma kialakíthatta a ragos formát is tartalmazó **azt a könyvet, akit/amit...** szerkezetet.” s éppen ezek a névmás + névelő + névszó felépítésű szerkezetek lesznek majd a névelői státus megerősítői.” Ugyanis bennük megszűnik az átmeneti jelenség, minthogy kettő lett (egy névmás és egy névelő) a korábbi egyből, a névmás-névelőből. I. GALLASY szerint is komoly szerepe volt a mutató névmási szerkezeteknek a határozottság eszközének kialakulásában, ha más módon is, mint arról korábban írtak.

A határozott névelő tehát több más nyelvhez hasonlóan főnévi mutató névmásból alakult ki, helye a szerkezetekben kötött: csak főnév, illetve főneves szerkezet előtt állhat, toldalékot nem vesz föl; a korai, de még a késői ómagyar korban is nehéz megkülönböztetni a kétféle determinánst egymástól (Bakró-Nagy 1999: 7).

A magyar határozott névelő belső fejlődés eredménye, más nyelvek névelőzésének hatásától függetlenül az ómagyar korban jött létre, jelzői helyzetben álló főnévi mutató névmásból. Névmás-névelőkkel, névelő előzményekkel találkozunk már a korai ómagyar korban, de a határozott névelő kezdetben szűkebb körű használatával csak a kései ómagyar kortól számolhatunk bizonyosan (I. Gallasy 1991: 461).

A névelő aktualizálja a főnevet, amelyet bevezet, az általa determinált főnév a beszéd során felmerült, ismert dolgot jelöl. Ez a nyelvi kifejezőeszköz lehetővé tette, hogy a határozottság kifejezőmódja finomodjék, és minden egyes főnévről meg lehessen állapítani, hogy ismert vagy sem (Dezső 1975: 270).

A határozott névelő már a kialakulásakor is az esetek egy részében önállóan látja el a határozottság kifejezésének funkcióját, egy főnév vagy főnévi szerkezet az adott szövegben attól határozott vagy sem, hogy áll-e előtte **az, a** névmás. A tárgyként álló szerkezet esetében az önállóság az igeragozás közrejátszása, párhuzama ellenére is fennáll, a névelő használata és a határozott ragozás alkalmazása közös közlésbeli okból fakad, nem egymás következményei. E kifejezőmód a magyar nyelvet megkülönbözteti a többi finnugor nyelvtől, a magyar nyelv a finnugor nyelvek között az egyetlen, amely névelőt alakított ki.

A névelő viszonyzó, funkcionális-szemantikai szempontból a determinánsok osztályába tartozik. A determinánsok szemantikai kontrasztokat fejeznek ki (határozottság-határozatlanság, egyediség-általánosság. A determinánsok, így a névelő is megelőzik a főnevet vagy főnévi szerkezeteket. A névelő a határozottság-határozatlanság kontrasztját fejezi ki, logikai viszonyzó. A határozott névelő a hozzátartozó főnév determináltságát fejezi ki, azt jelzi, hogy az általa determinált főnév a beszélgetés során felmerült, ismert dolgot nevez meg: **Eloľvas-tam a könyvet** (amelyről beszéltünk).

A határozott névelő kétféleképpen utalhat a főnévvel jelzett dolog határozott voltára, egyedi és általános értelemben. Egyedi értelemben úgy, hogy a névelőhöz tartozó szóval felidézett fogalom körét leszűkíti, az azonos fajtájú dolgok közül kiemeli egy egyedet, mint ismertet. Korlátozza a szó szemantikai jelentését, pontosítja annak jelentését.

Az udvaron **láttam egy csikót. Megfogom, leszúrom.** Csikópecsenyét akarok. (Mikszáth 1924:73).

– Szaladjon csak, **hozzon egy csuprot.**

– Igen.

– **Azt a fekete csikost** (Móricz 1963: 50).

Ilyenkor az első említéskor még határozatlan (esetleg névelő nélküli), majd a már ismertté vált fogalmat határozott névelő vezeti be és különbözteti meg az ismeretlentől. Ugyanakkor a határozott névelő nemcsak egyedekre, hanem egész típusra is rámutathat. A névelős főnév magát a fajt tünteti fel mint egyedet (generikus használat):

A lovakat lelövik, ugye? (filmcím)

Jellemzője (egyben a többi determinánstól megkülönböztető tulajdonsága), hogy nem lehet mondatrész, nem toldalékolható és – sajátos kivételektől eltekintve – mindig hangsúlytalan (Imre 1961: 269, Velcsovne 1988: 70-76).

Sok nyelvben nincs névelő vagy, ha van is megfelelője, mint artikulus nem a főnév előtt áll, hanem a főnév után.

A határozott névelőnek alakváltozatai vannak, ezek a szűkebb környezetben, az egy hangsúllyal ejtett szókapcsolatokban kizáró helyzetűek (*az éneket, a mesét*).

A határozottság jelölésének esetei a következők:

- a) a határozott névelő a megszerzett tudásunk, ismereteink alapján ismertnek tekinthető dolgokat jelöli: **a reformáció, a Rákóczi-féle szabadságharc, a Bükk, a Tisza** stb. Mivel az ilyen főnév eleve határozott fogalmat jelöl, ilyenkor a névelő nem a határozottságot jelöli, hanem az ismertnek tekinthetőséget, a névelő prezentáló szerepű.
- b) A főnév egy bizonyos szituációból ismert dolog, a névelő a beszédhelyzet egy elemére utal: **Az elsőt kérem!**
- c) A kontextusból ismert fogalmat, dolgot is jelölheti a névelő, ilyenkor a névelős vagy főnévi szerkezet a szöveggörnyezetre utal:

„Ehonnán Barangó nem is vett egyebet,

Az istállóból négy tatóst kivezetett.

A legszebb négy tatóst kivezette onnan.” (Petőfi 1966 I.: 351)

A határozott névelő tehát jelölheti a szöveg témáját. Így funkcionálisan elkülöníthető a határozatlan névelőtől, amelynek az új tartalom, a réma jelzése a fő szerepe.

Az egyedítésnek is lehet eszköze a határozott névelő: **Bemutatom az új kol-légámat.**

A határozott névelő szemantikai szempontból a főnév határozottságát jelöli, grammatikai oldalról tekintve pedig a tárgyas szintagmában a bővítmény irányítja a határozottságbeli egyeztetést: **építi a házat, írja a levelet.**

A főnév a mordvin nyelvben a determinatív ragozással tehető határozottá.

A magyar és a mordvin főnév határozottságát jelölő eszközök között számos különbség található:

- tipológiai (a magyar analitikus, a mordvin szintetikus módon teszi határozottá a főnevet: **a házat, kudo-ít'** (ua.);
- grammatikai szempontból a határozott tárgy önmagában nem követeli meg a determinatív igeragozást a mordvinban, csak annak egyik elengedhetetlen eleme, szükséges még az igei cselekvés befejezett volta;
- a határozottság jelölését tekintve az ismeretek, tudás alapján ismertnek tartott dolgok, személyek, események stb. a határozottság morféma-ját nem hordozzák a mordvinban, a magyarban gyakran ellátjuk az ismertnek tekinthető dolgot is határozott névelővel.

E *Тесе ули Пионерный дворец.* 'Ez itt **az Úttörőház**' (Moszin 1990: 126).

Мордовиясо истя жо лисить знярья журналт: Сятко, Мокша. 'Mordviában néhány újság is megjelenik: **a Szjatko, a Moksa**' (Moszin 1990: 139).

A mordvin nyelvben a főnév determinatív ragozás segítségével tehető határozottá. A mordvin határozott főnévragozás morféma-i is névmási eredetűek. A határozott deklináció alakjai tipológiailag a balkáni nyelvek, illetve a svéd posztpozitív artikulussal van rokonságban. Artikulusként az uráli eredetű **se, ne, te** mutató névmások agglutinálódtak (Szerebrennyikov 1967: 43).

Függő esetekben a határozott ragozású főnév három elemből épül fel: szótő, posztpozitív artikulusz és esetrag. Ám ez a sorrend csak többes számban figyelhető meg. Ami az egyes számot illeti, más sorrend rögzült: szótő, esetrag, artikulusz. Ez a sorrend valószínűleg a birtokos személyjeles alakok mintájára jött létre (Szerebrennyikov 1967: 46).

A determinatív névszóragozásban a mordvinban két posztpozitív artikulusz van. Az egyik csak nominatívusban használatos, ez az **-š**. A másik artikulusz, az erza **-ít' -t'**, moksa **-t'** csak függő esetekben fordul elő.

A moksa nyelvben a határozott főnévragozás kevésbé kiterjedt, mint az erzában, csak három esetet találunk: alany-, tárgy- és részeshatározói esetet. (A határozói viszonyt a többi esetben névtő segítségével fejezik ki).

A moksában is végbement ugyanaz a változás, mint az erzában: a **-š** régi artikulust a függő esetekben egy másik váltotta föl, a **-t'**. Az erza nyelvjárástól eltérően

rően nem kapcsolódik hozzá az **-ń**. A genitívusz-akkuzatívusz esetben a **-t'** egyidejűleg az eset funkcióját is hordozza.

A határozott ragozás morfémaínak sorrendje egyes számban a következő:

	szótő	+	esetrag	+	posztpozitív artikulus	
E	<i>kudo</i>	+	<i>ń</i>	+	<i>t'</i>	'a házat, a háznak a...'
M	<i>kudo</i>	+	<i>t'</i>			

többes számban

	szótő	+	determináló elem	+	esetrag	
E	<i>kudo</i>	+	<i>t' - ńe</i>	+	<i>ń</i>	'a házakat, a házaknak a...'
M	<i>kudo</i>	+	<i>t' - ńa</i>	+	<i>ń</i>	

Bubrih azon a véleményen volt, hogy a határozott formák egy nagyon régi nyelvállapot idején jöhettek létre, még az esetragok kialakulása előtt. A mutató névmások a határozott szórend szabályai alapján jelzőként a jelzett szó előtt állhattak csak, így azonban prefixummá változtak volna. Így létrejöttük csak úgy magyarázható, ha kialakulásukat a szórendi szabályok rögzülése előtti időszakra tennénk (Bubrih 1953: 81). A mutató névmás posztpozitív helyzetét sokan az uráli nyelvektől idegennek tartják, nyelvi archaizmussal, kölcsönzéssel, emfázissal magyarázzák. Szerebrennyikov is foglalkozott azzal a kérdéssel, hogyan kerül a mutató névmás a szó végére, s számos példát hoz arra, hogy a névmások posztpozitív helyzetűek is lehetnek az uráli nyelvekben, s ez még akkor is lehetséges, ha a nyelvben szigorúan kötött a szórend. Szerinte először a névmás emfatikus szóként állt a főnév után, mint az orosz nyelvben a **-mo**. *Omeu-mo znaet ob etom?* '(Az) apa tud erről'?

Később használata rendszeressé vált és határozott posztartikulussá alakult (Szerebrennyikov 1967: 45). A kérdéssel kapcsolatban Paavo Rivila rámutatott arra, hogy mivel a névmásoknak nem lehet rectuma, így állhatnak a determinált szó előtt is, után is. Az uráli nyelvekre jellemző a posztpozicionális szó- és formaképzés, ezért a névmások hátra vetett helyzetben agglutinálódtak. Rivila szerint az első grammatikai morféma még differenciálatlanok voltak. Funkciójuk nem volt egyéb, mint két fogalom egymáshoz való viszonyának jelölése, a két fogalom között fennálló szintaktikai viszonyra utaltak. Az alapnyelv egy korai szakaszában elsősorban a névmások lehettek olyan elemek, amelyekből a mondatnani kapcsolatokban szintaktikai viszonyító elemek fejlődtek (Rivila 1941: 132).

Rédei Károly (1992-93: 79-94) más szempontból közelített a témához: a képző, esetrag, koaffixum összefüggését vizsgálta, azt kívánta tisztázni, hogy e kategóriák esetében milyen nyelvi-logikai és kronológiai sorrendiség tételezhető fel. A probléma megoldásához felhasználta a strukturális-tipológiai vizsgálatok

eredményeit is. A komparatisták már a múlt században rámutattak arra, hogy a változási tendenciák a nyelvben lineáris sort alkotnak: izoláló → agglutináló → flektáló változási sor figyelhető meg a nyelvek alakulásában. Észrevették azt is, hogy a flektáló nyelv évezredek során ismét izolálóvá válik. A mai uráli nyelvek összehasonlító vizsgálata arra utal, hogy az alapnyelv a szétválás előtti időszakban agglutináló típusú volt. A PU és a PFU kor után a szintézis foka és az agglutináció az egyes nyelvcsoporthoz és leánynyelvek külön élete folyamán tovább erősödött (nőtt az esetragok száma, fejlődött az igeragozás, a szóképzés stb.). A spirális tipológiai fejlődés teóriája szerint az agglutináló uráli alapnyelvet egy izoláló előuráli előzhette meg. Minden jel arra utal, hogy az uráli alapnyelv analitikusabb volt, mint a mai nyelvek. Néhány morfológiai kategória keletkezése egy még analitikusabb nyelvállapot alapján érthető meg. Ilyenek például a birtokos személyjelek, az igei személyragok, esetragok, melyek agglutinációja a PU kor vége előtt kezdődhetett el. A morféma sorrendje az izoláló szórendet (VSO) tételezi fel.

**kota-me* 'mein Zelt' (tkp. 'Zelt + mein')

**mene-me* 'ich gehe' (tkp. gehen + ich)

A PU alapnyelv esetrendszer is analitikus struktúrára utal. Egyes helyhatározó esetragok a vonatkozó fogalomszó utáni helyzetben deiktikus elemek (mutatószavak) agglutinációja révén jöttek létre. Valószínűleg a mordvin nyelv determinatív főnévi ragozásának morféma is ilyen módon alakult ki, de a mordvin nyelv külön életében.

A kötött morféma kialakulása, s így az izoláló típusú preuráli alapnyelvnek agglutinálóvá válása az uráli kor nyelvi fejleményei közé tartozik.

A többnyire CV (esetleg C és V) struktúrájú kötött morféma a preuráli alapnyelvben a fogalomszó (később névszó és ige) utáni helyzetben enklitikus módosító elemként jelentek meg.

A posztpozitív artikus más szempontból sem idegen az uráli nyelvekben, ugyanis ebben a funkcióban általános a birtokos személyragok használata, melyek determináló szerepe legalább olyan régi mint a birtokviszonyt jelölő.

A magyar nyelvben van néhány eset, amikor nem használjuk a határozott névelőt, a határozott ragozású igei alaptag mellett. A már eleve határozottnak gondolt főnevek, főnévi szerkezetek előtt nincs határozott névelő: például a tulajdonnevek esetében, ill. elhagyható olyankor, ha valamilyen grammatikai eszköz következtében (birtokos személyjel) a tárgy határozott.

A mordvin nyelvben a tárgy határozottságát a determinatív névszóragozás genitívusz-akkuzatívusz esete jelöli, valamint tulajdonnevek és névmások esetében alkalmazott határozatlan genitívusz- akkuzatívusz *-ń* morféma.

A mai használattól való eltérést mutat a magyarban az, hogy a XV. században, sőt jóval később is találhatunk névelőtlen alakokat olyankor, amikor ma határozott névelőt használunk, mert a fogalom határozott: bizonyos emberre, tárgyra vonatkozik. Olyan szavak ezek, amelyek jelentésükben közel állnak a

tulajdonnevekhez, egy van belőlük, illetőleg melyeket egy adott helyen és időben mint egyetlen fognak föl, értelmileg tehát határozottnak számítanak. Ilyen a **menny, pokol, ördög, paradicsom, föld, tenger** stb. Ehhez hasonló a méltóságnevek névelőtlen határozott tárgyként való használata, és a **szegény** szó is határozott tárgynak tekinthető ma is a következő mondatban: **Sajnálom szegényt.**

Ugyanez a jelenség tapasztalható a mordvinban is a népköltészeti alkotásokban a mesék állatszereplőinek megnevezésekor. A főhősök neve tárgyesetben nem határozott genitívusz-akkuzatívusz ragot kap, hanem a tulajdonnévi tárgy-szó mellett használt határozatlan ragozású esetragot.

aso utkiñeñ ružejnik čaviže.

'A fehér **récét** a vadász **lelőtte**' (Keresztes 1990: 81).

Эсе кунсоло лебедень.

'Nem **hallgatott a hattyúra.**'

Эсе кунсоло нармунень.

'Nem **hallgatott a madárra**' (UPTM 1963: 365).

Варака патяй, мейс тон Пустачейкань тонавтык мон тонь сэвтян.

'Varjú apó, mivel te a **Cinegét** is **megtanítottad**, megeszlek' (UPTM 1967: 8).

A birtokos személyjeles tárgy

Az uráli nyelvekben a névszói determinálás egyik legáltalánosabb eszköze a birtokos személyjellel történő determináció.

A birtokos személyjelek közös eredetre vezethetők vissza, az uráli nyelvek a birtoklást a névszókhoz járuló személyes névmásokból agglutinálódott birtokos személyjelek segítségével fejezik ki.

Mindkét nyelv birtokos személyjelei hasonló módon alakultak ki, csupán a többes számú birtokos esetén figyelhetünk meg eltérést. A magyarban a többes számi **-i** birtoktöbbséítő jel látja el ezet a feladatot; házam~házaim, házad~házaid stb., a mordvinban a morfémák változnak egyes számban a birtokos számától függően:

kudo-m 'házam' *kudo-n* 'házaim'

kudo-t 'házad' *kudo-t* 'házaid'

kudo-zo 'háza' *kudo-nzo* 'házai'

Többes számú birtokos esetén az egyes és többes számú birtokos jelentése összekeveredett.

kudo-nok 'házunk' 'házunk, házaink' stb.

A személyes névmások hangsúlyos helyzetben a birtokszó előtt álltak, hangsúlytalan helyzetben viszont mint személyi szférára utaló enklitikus deiktumok a birtokszó után következtek (Rédei 1997: 32).

A Px-ek determináló funkciójának ősiségét a Px-ek halmazása is bizonyítja, néhány nyelvben előfordul két Px-es alak is. A cseremiszi nyelvű példákban az **awa-m-et** 'az anyám' szó felépítése a következő: $tő+Px\ Sg1+Px\ Sg2$. Az első birtokos személyjel a birtoklást, a második a determinálást fejezi ki (Pusztai 1977: 358).

Az uráli nyelvek egy részében a Px-ek csak determináló jelentésűek is lehetnek anélkül, hogy valamely dologhoz vagy személyhez való kapcsolatot jelölnek. A magyar nyelvben a birtokos személyjeles főnevek elsődlegesen a valamihez való tartozást fejezik ki, ugyanakkor határozottá is teszik a főnevet. A Px-ek csak determinációs használata ritka kifejezési mód. Ilyen funkcióban a Px csak elvétele, bizonyos állandósult kifejezésekben lép föl. Ilyen szavunk például az **apraja-nagyja**. E szó tárgyi funkcióban való megjelenésekor nem tesszük ki a határozott névelőt: **Apraját-nagyját meghívta a búcsúba**. A jelölt birtokos jelzős összetételek egy másik csoportjában, például a **barátfüle**, **vásárfia** stb., a szó Px nélkül nem fordul elő, ám határozottsága nem a birtokos személyjeltől, hanem a névelőtől függ: **vásárfiát hozott: magával hozta a vásárfiát**. Ilyen funkcióban a Px-ek csak elvétele, bizonyos állandósult kifejezésekben lépnek föl.

A birtokos személyrag eredetileg inkább csak valamilyen általános viszonyt, kapcsolatot fejezhetett ki két dolog között, amely tágabb, mint a birtoklás maga; két dolognak valamilyen szempontból való összetartozását jelölhette inkább. Ez a kapcsolat magába foglalja a birtoklást is, determinálást is, de módot ad másféle viszonyok jelölésére is. A determinálás minden birtokos szerkezetben jelen van, holott leggyakrabban nem az dominál, nem az a legfontosabb információ, amit a beszélő közölni akar.

A birtokos személyjellel történő determinálást az obi-ugor, permi, szamojéd és cseremiszi nyelvek igen gyakran használják. Determináló funkcióban leggyakrabban a Px 3Sg, Px 2Sg használatos, néha azonban a Px 3Pl is.

osztják: **igən xol tusén** 'Az öreget (öregedet) hol hagytad?'

Az **igən** (öreg) szó egyes szám második személyű birtokos személyjellel van ellátva.

zürjén: **lunis gaža** 'a nap vidám' PxSg3 (Pusztai 1977: 357)

verəd limjid silema řin. 'Az erdőben a hó elolvadt már.' PxSg2 (Csúcs 1999: 16)

A zürjénben, a votjákban és a cseremiszi nyelvben a 2. személyű alak azt fejezi ki, hogy a szóbanforgó dolog a beszélőhöz vagy a hallgatóhoz valamilyen szempontból közel áll (beszéltek róla, ismerik, jártak ott stb.)

A PxSg3 stilisztikailag közömbös, egyszerű ténymegállapítást fejez ki.

A határozott tárgy kifejezésére PxSg3:

votják: *kin so tipjez pogirtoz...* 'aki ezt a tölgyet kidönti' (Csúcs 1999: 16).

A mordvinban is ritka az ősi Px-es megoldás, a jelenség erejének megkopásával új tendencia alakult ki, létrejött a determinált deklináció.

Erre az ősi, majdnem elfelejtett determináló funkcióra hoz néhány példát BUBRIH:

isak čize parol 'Tegnap (az a nap) jó volt.'

A *čize* 'nap' szóhoz PxSg3 járul (Bubrih 1953: 80). Példái alapján megállapítható, hogy a PxSg3 leggyakoribb előfordulása különböző természeti jelenségek, meteorológiai és természeti fogalmak (*tenger, égbolt, évszakok, föld, égi-testek*) nevéhez kapcsolódva figyelhető meg.

A magyar nyelvben a Px-es tárgyas szószerkezet szabályos alakjától való eltérés is megfigyelhető. Bizonyos esetekben a jelöltség szembeállítható a jelöltséggel: *Add a kezed! Ha az egyezségünk felbontod, nagyon megharagszom! A könyvedet olvasom. Felbontom az egyezségünket.*

Itt a *-t* tárgyrag hiánya áll szemben a *-t* ragos alakokkal, de előfordul, hogy a határozott névelő és a *-t* tárgyrag egyaránt elmarad. Csak az 1. és 2. személyű birtokos személyjel alkalmas arra, hogy a vele ellátott szó a mondatban ragtalan határozott tárgy lehessen: *'Ha levelem megkapod, rögtön válaszolj!'*

Senki sem hallgat rád

Tömlöcöd becsukták

Halld fordulni kulcsát,

Csikorogni a zárt (Petőfi 1966: 315).

Nyelvünkben a Px-es névszó előtt tetszés szerint, illetve a beszéd és szövegkörnyezettől függően hagyjuk el a határozott névelőt. Az élőbeszédben gyakrabban fordul elő, a tudományos nyelvben lehetőleg kerüljük (Grétsy 1958: 361).

Px-es főnév mellett álló általános ragozású ígét találunk néhány nyelvemlékünkben is. Például Pázmány Péter írásában: *"Doctorok írásit minnyájan el nem olvashatunk;"* előfordul Zrínyinél a *Szigeti veszedelemben* (4: 49)

"Annak szabadulását én szívem kíván,

Mert evvel isten érdemünket öregbít." (Bárczi 1980: 184)

Annak ellenére, hogy a birtokos személyjelek határozottá teszik a főnevet, előfordul, hogy a tárgy birtokos személyjeles, az ige mégis általános ragozású.

A partitívuszi értelmű tárgy mellett az általános ragozás később is előfordul, így Csokonainál: *„Igaz hívségemnek egy csekély bizonyágát adhatok, Sólyomnak bagoly fiát ki láthatott."* (Bárczi 1980: 125)

A meghatározott személyhez tartozó dolgok determinálnak számítanak a mordvinban is. A Px-es főnevek a határozott tárgyat jelölhetik nominatívuszban az erzában.

E *vant, šapkamgak jortija, di ked'emgak ušosot.*

'Nézd, a **sapkámat** is **levetettem**, a kezem is kint van (csupasz)' (Keresztes 1990: 84).

bojaros ozaš pši nurdoñteñ, kajize šapkazo, varganzo.

'A bojár beült a meleg szánkóba, **sapkáját, kesztyűjét levetette**' (Keresztes 1990: 82).

Létezik a tárgyesetnek külön alakja a paradigmában, ám jóval ritkábban használatos az előbbinél.

A moksában a Px–es főnév gyakrabban tárgyragos.

a kelažš pockaftažə nurdenc 'A róka **széttörte a szánkót.**'

mes jordajt' šapkaćeñ tolti. 'Miért **dobtad a sapkád**at a tűzbe?'

vačkadəñzə küdənzəñ, avarəgəd'š at'äs

'**Összecsapta kezét** az öreg, és sírva fakadt' (Keresztes 1990: 95).

A valamihez való tartozás kifejezésére nem szükséges minden esetben kiten-ni a Px-et a mordvinban, úgy mint az oroszban, hiszen a mordvinon bizonyára az orosz példát követik ebben az esetben. Például az ember testrészeinek megneve-zésekor elegendő lehet a determinatív genitívusz-akkuzatívusz rag is.

E *Атякиш коморо ксनावонь кисэ пилгеньть тонгизе.*

'A kakas **kidugta a lábát** (tkp. kidugta lábat) a maréknyi borsóért' (UPTM 1967: 10).

Мес тон, мокша пакарь,

Сюдосак идезень?

'Miért **átkozod meg**, moksa csont **az én gyermekemet**?' (UPTM 1963: 265).

Мон саень поланть ков тейса,

Мон саень вастанть ков тейса.

'Az én hites **feleségemet** hova **vigyem**?'

Az én **asszonyomat** hova **vigyem** (tkp. én feleséget)? (UPTM 1963: 207).

A magyarban efféle megoldással nem találkozunk, elképzelhetetlen a birto-kos személyrag elhagyása még a főnévi vagy személyes névmási birtokos jelző kitétele mellett is.

A bérkocsis fülét, fejét vakarta,

S imádkozott-e vagy káromkodott,

Nem tudni... (Petőfi 1966: 367).

A Px nélküli szerkezet idegenszerű a mordvinban is, elterjedésében valószí-nűleg valamelyik szomszédos idegen nyelv játszott közre, bizonyára az orosz.

A határozott Cx használata a birtokos személyjelek helyett szórványos és vagy-
lagos:

Уш саень полат Черемшанс

Тон саень вастам Черемшанс

'A te hites feleségedet a Cseremsanhoz (folyó) (vidd)' (UPTM 1963: 206).

Ez utóbbi példában a *вастам* 'feleségedet' szó birtokos személyjeles ugyan-
olyan felépítésű mondatban, mint korábban.

A mordvinban a Px-es tárgyas szó szerkezet alaptagja általános ragozású is le-
het. Ebben az esetben a közlés szempontjából a cselekvés minőségére való utalás a
fontos, a beszélő szándéka szerint a cselekvés hosszantartó voltát emelheti így ki,
illetve rámutathat arra, hogy a cselekvésnek nincsenek időbeli korlátai:

учан темям 'várom az apádat.'

Ožu, azəndan mon érafküzəñ

Mon érafküzəñ, mon aščəfküzəñ

'Várj csak, **elmondom az életemet, életemet, történetemet**' (Keresztes
1990: 95).

A személyes névmási tárgy

A magyar és a mordvin személyes névmási tárgy kifejezésében fellelhető kü-
lönbségek a két ragozási rendszer eltéréséből adódnak.

A magyar tárgyas igeragozásnak kétféle tárgyra mutató jelentése lehet. Az
egyik típusban csak egyes szám első személyű alak van, mely a 2. személyű
tárgyra utal (MMNyR. II. 158-60). A nyelvészek egy része ezt az alakot koráb-
ban a határozott ragozáshoz sorolta. Lotz János (1976: 179) a magyar nyelvtan-
irodalom mintegy száz évre visszamenő gyakorlatával szemben a **-lak, -lek** sze-
mélyragos alakot – melyet ő implikatívusznak – nevezett nem a tárgyas, hanem
az alanyi formák közé sorolta. Úgy vélte, hogy régebbi nyelvtaníróink is a **-lak, -
lek** ragos alakokat – ha feltűntették – az általános kategóriába sorolták. Az
implikatívusz „rossz helyre tevésének” az volt az oka, hogy csupán a tárgyra
irányulás szemantikai elemzésére fordítottak figyelmet ahelyett, hogy az alany-
tárgy viszonyok szintaktikai szerkezetének egészét vizsgálták volna tekintetbe
véve a teljes paradigmarendszert” (Lotz 1976: 184). Az implikatívusznak az
általános ragozásba való beillesztése ellen többen is felszólaltak (Tompá 1965:
43-9, 1964: 442, Velcsovne 1974: 125-31). Amellett érveltek, hogy a nevezett
igéalakokat a határozott ragozásúak közé kell sorolni, mert csak tárgyas (tranzit-
ív) igékből jöhetnek létre, valamint azért, mert a határozott ragozásra jellemzően
toldalékukkal rámutatnak a tárgyra, és tárgyukat akkor is kifejezik a mondatban,
ha az nincs kitéve.

Az akkuzatívuszi névmási sor majdnem teljes egészében adatolható már az
ómagyar korból. A személyes névmások nominatívuszi és akkuzatívuszi sora – a

morfematikai szerkezetüket tekintve – sok eltérést mutat. A két névmási sor egyes elemei más-más időpontban keletkeztek, s alakilag is más-más ritmusban módosultak. A személyjelek az akkuzatívuszi sorban központi jelentőségű morfémának tekinthetők, mivel a határozott alakok közül négyben megtalálhatók (**engem, téged, minket, titeket**). A nominatívuszi és akkuzatívuszi sor funkcionális szembenállása adhat magyarázatot az akkuzatívuszi sor tagjainak különleges morfémaszervezetére (Sipos 1991: 365).

Valószínűleg az **engem, téged** képviseli a legarchaikusabb szerkesztési módot (mivel tárgyrag nélkül is használhatók). Ezekről elkülönül a **minket, titeket**, amelyekben ugyancsak szerepel a személyjel, de már kötelező a tárgyrag is. Mindkét típustól eltér a harmadik személyű **őt** és **őket**, mely egész szerkesztésében a főnevek mintáját követi. A **-t** tárgyrag elterjedése az akkuzatívuszi névmások között a 3. személyű alakból indulhatott, azért, mert ebben a személyben nincs személyjel, valamint jelentéstani és grammatikai viselkedés tekintetében ezek a névmások állnak a legközelebb a főnevekhez.

A személyes névmás akkuzatívuszi sorának tagjai a tárgyazs szószervezetben bővítményként szerepelnek. A személyes névmás mindig határozott tárgy, az igei alaptag a személyes névmás személyétől függően lehet határozott vagy általános ragozású. Ha a tárgy első vagy második személyű személyes névmás, az ige általános ragozásban áll.

Az igeragozásban jelentkező eltérés az akkuzatívuszi sor felépítésbeli különbségeit tükrözi: az első és második személyű alakok egyrészt szemantikai, másrészt a rajtuk levő birtokos személyjel determináló szerepe következtében önmagukban határozott jelentéstartalmúak, tehát mindig határozott tárgyi funkciót töltenek be általános ragozású ige mellett.

Az első és második személyű alakokkal szemben a harmadik személyű akkuzatívuszi névmások csak határozott ragozású igékkel állhatnak, bár az **őt, őket** határozott tárgyat jelöl, azonban ezt a határozottságot csak az ige segítségével lehet kifejezni.

Külön kell szólni a többes szám első és második személyben a **minket** és **titeket** mellett a **bennünket** és **benneteket** akkuzatívuszi névmásokról. E névmások esetében az eredetileg szoros belviszonyt jelölő határozó partitívuszi jelentésűvé vált 'közülünk, közületek' jelentésben, majd személyes névmássá. A HBK. **tiv bennetuc** 'titeket' alakja tulajdonképpen az ősi partitívuszi jelentést is hordozza, mely jelentés később háttérbe szorult, bár nem tűnt el teljesen. A HBK. adata azt mutatja, hogy a hazai ómagyar korban a **bennetők** alakra ráértették a **titeket** jelentést, hasonló váltás a **bennünk** esetében is végbement (Sipos 1991: 370).

A határozó → személyes névmási tárgy értékváltozásnak nem volt szintaktikai akadálya, a többes szám első és második személyben mindkét szerepben általános ragozásban áll a fölérendelt igei állítmány. A többes szám harmadik személyben a ***bennüket** kifejlődésének, elterjedésének gátat szabott a föléren-

delt tag ragozásbeli különbözősége: a határozó általános, a tárgy határozott ragozást vonz.

Tálos Endre (1980: 70-72) a *bennünket:minket, benneteket:titeket* alaki ket-tösséget az inkluzív : exkluzív kategóriának a magyarban való meglétével magyarázza, „mert: 1. az inkluzív : exkluzív kategóriának csak a tsz. 1/2. személyekben van értelme. 2. A *benn(e)*- tövű tárgyként szereplő névmások csak tsz. 1/2 személyűek lehetnek, **bennemet*, **bennedet*, **bennét*, **bennüket* névmások nincsenek.” A *bennüket* (~bennéket) alak előfordul 'öket' értelemben a Dúnántúlon.

Nem érthetünk egyet az exkluzív és inkluzív többes szám megkülönböztetése között, a *bennünket* (inkluzív) és a *minket* szétválasztása nem élő gyakorlat a magyar nyelvhasználatban.

A mordvin determinatív igealakok a cselekvő számán és személyén kívül a határozott tárgy személyét és számát is kifejezik. Teljes paradigma csak a 3. személyű tárgyra alakult ki, az egyéb tárgyszemélyekre utaló alakok között több egybeesés van. Az erza nyelvjárásban a lehetséges 28 alak helyett 15 különböző fordul elő, a moksában 16. A személyes névmási tárgyat azokban az alakokban is csak ritkán teszik ki, melyekben a morféma egybeesnek, mivel a szövegkörnyezet segíti a megértését.

Ha a mondanivaló nyomatéka vagy a versritmus megkívánja, akkor a személyes névmási tárgy szerepel a mondatban:

E *šeste mon toń kise varakańt' kučsa. son toń ve'atanzat – merš rivežes.*
'Akkor én teérted elküldöm a varjút, ő majd **elhoz téged** – mondja a róka (Keresztes 1990: 84).

Минь эзине́к кулсе́кшине, 'Mi nem haltunk meg,
Минек ногайть салсимизь **Minket** a nogájok **elfogtak**,
Минек губанть сайнимизь. **Minket** a gubánok **elloptak**.' (UPTM 1963: 284).

M *Мес тон монь ковга аф нолдасамак?*
'Miért nem **engedsz el engem** sehová'? (UPTM 1963: 72).

Минь и сонь ванцаськ, тяданяй, шарсаськ.
'**Megvédjük** mi **őt**, anyácskánk, **őrizzük**' (UPTM 1967: 72).

A személyes névmási tárgy nemcsak azért ritka, mert az igei személyragok utalnak rá, hanem azért is, mert a mordvinban használatosak a személyes névmások nyomósító szócskával ellátott, illetve a személyes névmások determinatív ragozású alakjai, melyek sokkal inkább alkalmasak a kiemelésre, hangsúlyozásra, mint az alapalak:

E *Дедай – мери те́йтересь – тонавтомак моньгак налксеме.*
'Apóka, **taníts meg engem is** (orgonán) játszani' (UPTM 1967: 297).

М Тяни **монцень** ня ногойхну, няк, **саламазь**.

'Most ezek a nogájok **engem** is **elrabolnak**' (UPTM 1963: 268).

Сонцень Москву **сявозь** казнендамс.

'**Őt magát** Moszkvába **vitték** kivégzésre' (UPTM 1963: 307).

A személyes névmásokat olykor a magyarban is, és a mordvinban is helyettesítheti mutató névmás:

Е Бай, колмо пиже монь какан,

Бай **сетнень** мон ков и **тейсынъ**? 'Három **kisgyermekemet**, jaj, azokat hova **tegyem**'? (UPTM 1963: 208).

A személyes névmási jelentés kifejezhető a mordvin mondatban az E **ejs**, M **esa** névutó segítségével is, azonban ennek a grammatikai eszköznek a használata indeterminált ragozást von maga után.

Е Вразне **кунсестъ сянст эйсэ**, прак звертнень, озавтнестъ тюрьмас, кучнестъ **эйсэст** каторгать.

'Az ellenség **elfogta őket**, mint a vadállatokat, bebörtönözték, száműzetésre **küldték őket**' (Szerebrennyikov 1960: 235).

Ведеява кундызе сакалдо ды **а нолда эйсензе**.

'A vízben tartja őt a szakállánál fogva, és **nem engedi el**' (UPTM 1967: 35).

М Тон мес тяфта эвфнят и **сялгондат эсон?**

'Miért riasztasz és **ijesztesz meg engem** ennyire' (Keresztes 1990: 100)?

A mutató névmási tárgy

A főnévi mutató névmások szemantikai szerepüket tekintve többfélék lehetnek: konkrét és deiktikus jellegűek. A mutató névmások funkciója a konkretizálás, determinálás (ez emlékeztet a személynevek funkciójára, azzal a különbséggel, hogy a személynevek egyedi elnevezések), az azonos vagy hasonló dolgok egy elemét, jelenségét emelik ki. Azokban az uráli nyelvekben, amelyekben nincs határozott főnévragozás és határozott névelő, illetve Px-el történő determinálás is csak elvétve fordul elő, a nyelv felhasználja a határozottság kifejezésére:

finn: *onko se isäntä kotona?* 'Otthon van-e a házigazda?' (Pusztay 1977: 359)

A mutató névmások közös jellemzője a magyar és a mordvin nyelvben, hogy uráli eredetűek. A mutató névmási rendszer minden bizonnyal a rokon népektől való elválás után alakult ki, a magyar nyelvben a korábbi, feltehetőleg nagy számú mutató névmási alakhoz képest viszonylag kevés elem felhasználásával. A magyar **ez**, **az** mutató névmás VCV felépítésű névmásra vezethető vissza,

amely egy vokális és egy **-t* kapcsolatára utal. A mordvin mutató névmások az alapnyelvi **te*, **se*, **ne* névmások közvetlen folytatói. A mutató névmások segítségével ismert vagy a beszédben már említett dologra, tulajdonságra vagy mennyiségre lehet utalni, és mindkét nyelvben mód nyílik arra, hogy a távolságra vonatkozó információt is közölni lehessen. A magyarban a közelségre a palatális változat, a távolságra a veláris változat utal.

A mordvinban ez a kettősség a következőképpen nyilvánul meg: egyes számban a *t'e*, 'ez' többes számban a *ne* 'ezek' használatosak közelre mutatóra, a távolra mutató névmások *še*, *šet* 'az, azok'.

A magyar nyelvben határozott ragozású az ige, ha a tárgy főnévi mutató névmás:

Amikor megtalálták: ezt mondták neki (M: 1: 37).

Az én könyvem is magával vitte? Csak azt vitte el.

Konkrét, deiktikus szerepben, elsősorban a beszélt nyelvben fordulnak elő, mint az utóbbi példában.

Manapság egyre több túlbiztosított kifejezést lehet olvasni, elsősorban a napi sajtóban:

Elővett egy abroszt a fiókból és fölterítette azt.

A határozott ragozás önmagában is jelzi a már ismert tárgyat. Ha a költészetben, szépprózában rím vagy nyomaték kedvéért szükséges, akkor természetes a használata:

Ha eldobod egykor az özvegyi fűtyolt,

Fejfámra sötét lobogóul akaszd,

Én feljövök érte a síri világból

Az éj közepén, s oda leviszem azt (Petőfi 1966 II.: 150).

Míg a rámutató szerepű névmás határozott ragozású, a szövegben való előre vagy visszautalásra használt *azt* névmás határozatlan ragozással is együtt járhat:

Azt mondasz, amit akarsz.

Kérek egy pohár sört. Én is azt kérek.

A mordvin nyelvben a mutató névmások tárgyi szerepben szintén állhatnak határozott ragozású igével:

E *Нетнетъ монъ киненьгак а макссынъ.*

'Ezeket én senkinek **nem** adom' (UPTM 1967: 200).

Мезе мерян тенст – сень тейсызь,

Мезе вешан – сень макссызь.

'Amit mondok nekik, (azt) megteszik, amit kérek (azt) odaadják' (UPTM 1967: 201).

М *Но Иусь нинге ванондсь перьфтяльге,
вешендезе сянъ, кие **тянь тиезе**.*

'Jézus körülnézett, hogy lássa azt, aki **ezt tette**' (M: 5: 3).

*Сон **тянь азондозе** виидеста.*

'**Ezt** egészen nyíltan **megmondta**' (M: 8: 32).

Mindkét nyelvben a mutató névmási tárgy határozott ragozású igével alkot tárgyas szó szerkezetet. A magyarban csak kis számú kivétel található. A mordvinban a mutató névmási tárgy esetén is érvényesül az a szabály, hogy a mondat egészének jelentése, illetve az ige szemantikája befolyásolhatja a ragozás választását. Határozatlan az ige a következő példában.

Е *Мезть ней тенк кортан **нетъ** весенень **кортан**.*

'Amit nektek mondok – mindenkinek **mondom**' (M: 13: 37).

*Меze вешат, **сень** максан.*

'Amit kérsz, **azt** adok' (UPTM 1963: 135).

A visszaható névmási tárgy

A visszaható névmás a magyar nyelv külön életében alakult ki, s ez a késői megjelenés nemcsak a magyar nyelvre jellemző, hanem más nyelvekre is igaz megléte. A **magam, magad, maga** stb. névmásoknak a legközelebbi rokon nyelvekben nincs alaki megfelelőjük, helyettük személyes névmások fordulnak elő reflexív használatban is. Az osztjákban a puszta személyes névmás is felléphet nyomatékosítottként (ilyenkor bizonyára intonációval van kiemelve; használatos a **pa** módosító elem is: **uw pa** 'ő maga', valamint a névmás megismétlésével, pl. Ser. **ma pa ma** 'én magam'. Alkalmilag az orosz eredetű **sam** is előfordul: Kaz. **uw sam** 'ő maga' (Honti 1986: 73).

A magyar nyelv az új funkció jelölésére nem a már meglévő elemeket használta fel, **én : engem** stb. – hiszen a cselekvő alany és a cselekvés tárgya azonos – hanem új elemmel gazdagította a névmási rendszert. Holott elméletileg ez az eszközkészlet elegendő lenne a funkció jelölésére. Az oka valószínűleg az ősmagyar kor során kialakuló határozott-határozatlan ragozás paradigmájában rejlik.

A magyar visszaható névmás feltehetőleg a **mag** főnévnek nyelvünkben már csak származékokban élő (**magzat**) 'test' jelentésű alapszavából fejlődött ki. Számos nyelvben (török, mongol, héber, latin, francia, olasz stb.) megfigyelhető, hogy a testrészek neveinek (test, fej, kebel, lélek) ragos, illetve jeles alakjai visszaható névmásként szolgálnak (Sipos 1991: 378).

A visszaható névmás a mordvinban is késői fejlemény. A névmás megítélésével kapcsolatban a vélemények megoszlanak. Budenz József (1877: 54) mordvin nyelvtanában azt állapítja meg, hogy a reflexív **es** névmásnak közvetlen viszonyragozása az alannal azonos tárgy kifejezésére (magamat, magadat, magát

stb.) csak az erzában van. Mindkét nyelvjárásban van azonban egy másfajta használata; az **es** csak maga áll birtokos személyjeles névszó vagy névutó előtt:

er-však es nalints täštizä 'mindegyik a **maga nyilat** megjegyezte' (Budenz 1877: 54).

Jevszevjev *A mordvin nyelvtan alapjai* című munkájában (1963: 163) ugyan csak foglalkozik a visszaható névmással. Hasonlóképpen foglal állást mint Budenz, vagyis az **es** névmás használható jelzőként és önállóan is.

M. N. Koljagyonkov a műhöz fűzött megjegyzéseiben (1963: 429) azt írja, hogy az **es** birtokos névmás nem reflexív névmás. Az erza nyelvjárásban visszaható névmás nincs. A visszaható jelentés a birtokos névmás **eś** 'maga' és **pra** 'fej' szó összekapcsolódásával fejezhető ki, vagy pedig az **es** névmás és **t'en** 'nekem', **t'er** 'neked' stb. személyes névmás összetétele útján: **zś-men** 'nekem magamnak'. Ez utóbbi megállapítás a függő esetekre vonatkozik:

М Тя книгу **рамайне эстине**. 'Ezt a könyvet **magamnak vettem**' (MNSz 1955: 150).

B. A. Szerebrennyikov történeti nyelvtanában (1967: 93) az **eś** névmást a birtokos névmások között tárgyalja, visszaható névmásról nem tesz említést. A leíró nyelvtanok általában a birtokos névmások közé sorolják azzal a megjegyzéssel, hogy a névmásnak lehet visszaható jelentése is:

зстен 'nekem magamnak', **зстеть** 'neked, magadnak' stb.

Keresztes László *Chrestomathiájában* felveszi az **eś** reflexív névmást (Keresztes 1990: 64).

A mordvin nyelv visszaható névmása az **eś** 'maga', hasonló módon alakult ki mint a magyar reflexív névmás: egy uráli eredetű, 'lélek, árnyék' jelentésű szóra vezethető vissza. Több uráli nyelvben megtalálhatók ennek a szónak az alakjai: finn **itse** 'maga', lapp **ieš**, mari **iške** 'ua', az obi-ugor nyelvekben pedig 'lélek, árnyék' jelentésben, manysi: **jis** 'lélek', hanti **is** 'ua'.

A mordvin nyelvben a névmási paradigma kiegészítésével használatosak az E **prá**, M **prü** 'fej', ritkábban az E **šere**, M **šere** főnevek is, de csak akkuzatívuszban.

Ezek a főnevek Px-es alakjukban az igével alkotott szerkezetekben elveszítik eredeti jelentésüket és visszaható névmásként funkcionálnak.

М *Mon eś prán mija*. 'Eladtam **magamat**' (Budenz 1877: 55).

prants šudisi 'átkozza **magát**' (Budenz 1877: 55)

Кинь ули мялеиц молеиц мельган, ся юкстаза эсь пряиц, путоза лангозонза крѣзонц и туза мельгань.

'Aki követni akar, **tagadja meg magát**, vegye fel a keresztségét és kövessen' (M: 8: 34).

E főnevek eredeti jelentésüket és használatukat is megőrizték:

E *Ме́зе монень вешема? Се мерсь: **Вешик** Иоанн Наватыцянь **пря́нзо**.*

'Mit kérjek? Ő azt mondta: **Kérd** Keresztelő János **fejét**' (M: 6: 24).

*Те Иоанн, конань **пря́нзо** мон **керявтыя**, сон вельмесь.*

M *Тя Иоанн, конань **пря́нц керфвтыне** велмась кулята,*

'János támadt föl, akit **lefejeztettem** (tkp. fejét levágattam)' (M: 6: 16).

*Кинь мерят саемс никс – мерсь Миша **пря́нь полдазь**.*

'Kit akarsz hozzám adni feleségül – kérdezte Misa **fejét lehajtva**' (UPTM 1967: 908).

A visszaható névmási tárgy esetében különbségek találhatók a használatban.

A magyarban csak határozott igeragozást találunk:

„Vigyázz, ne szólj róla egy szót sem senkinek, hanem menj, **mutasd meg magadat** a papnak” (M: 1: 44).

'**Magát hibáztatja** mindenért.'

'**Szeresd** embertársadat, mint **saját magadat**' (M: 12: 3).

Az első és második személyű névmások **-t** tárgyrag nélkül is állhatnak tárgyként, mivel a Px-eknek tárgyra utaló jelentésük is van, a névmások eredetileg birtokos személyjeles szók.

Láttam magam a víztükörben. Nem **féltem magam** a sok munkától.

Nézd meg magad a tükörben.

A mordvinban határozott és általános ragozás az ige szemantikájától függően egyaránt lehetséges.

E *maruša **purnaksnoš šerñenze***

'Maruszja **csinosítgatta magát**' (Keresztes 1990: 83).

*Us kazaň **purnaš pironzo***

'Kazány már díszbe öltözött (**öltöztette magát**)' (Keresztes 1990: 83).

Mindkét ige folyamatos cselekvést jelöl, a **purnams** ige szemantikájából adódóan az alapige is hosszantartó cselekvést jelöl, ezért az ige ragozása indeterminált. A másik példában a **-kn** gyakorító képző jelentése társul az alapigéhez, így a ragozás általános.

A kérdő névmási tárgy

A kérdő névmások mindkét nyelvben uráli eredetűek. A kérdő névmások közül a **ki?** és a **mi?** rendszertani kapcsolatban vannak a főnevekkel, a főnévi mutató névmásokkal, ebből a kapcsolatból következően a **ki?** és a **mi?** fölveheti az összes névszójelet, amelyeket a főnévi mutató névmások is. A **mi?** névmáson

megjelenhet az összes névszórag, amely a főnévi mutató névmásokon is. Némi-
leg eltérő kapcsolódást mutat a **ki?** kérdő névmás, szemantikai okokból keve-
sebb névszói viszonyraggal egészülhet ki a mondatban, pl. nem kapcsolódhat
modaliszi-esszívuszi **-ul/-ül** raggal.

A kérdő névmások közül a **ki?** a magyarban általános ragozású igével hasz-
náltos.

Kit hívsz meg a névnapodra?

Kit választottál? Kit keresel?

A **ki?** kérdő névmás a mordvinban is általános ragozású igeinek van általában
alárendelve.

E **Кинь кучтано** *Каштан Михалкань тердеме?*

'**Kit küldünk** el a büszke Mihailért'? (UPTM 1963: 311).

Кинь мерят *саемс никс?*

'**Kit akarsz** hozzám **adni** feleségül'? (UPTM 1967: 354).

A mordvinban a **ki?** kérdőnévmás felvehet határozott ragozású morfémákat
is. Mordvin nyelvű anyagomban egyetlen példát találtam arra, hogy határozott
az ige ragozása a **kit?** kérdő névmási tárgy esetén, a példa a moksa nyelvjárásból
való.

M **Тядде кинь макссасык** *миронь солдатокс.*

'Most **kit adjunk** katonának'? (UPTM 1965: 319).

A főnévi kérdő névmási tárgy mellett – mint a melléknévi és számnévi név-
mások esetén is – a magyarban általános igeragozás használatos.

Mit vár, **mit** les ő?

Mennyit kérsz ezért a ládáért?

Milyet vettél?

A **meze?** kérdő névmás tárgyként általában általános ragozású igealakot állít
maga mellé határozatlan szemantikája miatt:

E **Мезть мейнят** *теце?*

'**Mit csinálsz** itt?'

Мезе максыть *тензе, тетяй?*

'**Mit adtál** neki, apó'? (UPTM 1967: 200).

Мезть мери *лебедесь?*

'**Mit mondott** a hattyú'? (UPTM 1963: 362).

A mordvin **meze?** 'mi?' kérdő névmás felvehet birtokos személyjeleket is és a
határozott ragozás morfémáit is. Matyuskin szerint ilyen esetben az ige határo-
zott ragozású is lehet a moksa nyelvjárásokban, de ott is csak igen ritkán, az
irodalmi nyelvben szórványosan. Munkájában a következő példát hozza:

M *Арай, тон мезть рамасак, алашаты или ружяты.*

'Apó, **mit veszel**, lovat vagy fegyvert'? (Matyuskin 1962: 77).

Ez az anaforikus jellegű konstrukció előfordul a többi kérdő névmás használatakor is – állítja. Hasonló példákat a gyűjtött anyagomban nem találtam.

A vonatkozó névmási tárgy

A mordvinban a vonatkozó névmások formailag azonosak a kérdő névmásokkal. Közülük az E M **kona** 'melyik, amelyik' fordul elő a leggyakrabban. A mordvin vonatkozó névmások felvehetnek határozott és határozatlan genitívusz-akkuzatívusz ragokat egyaránt.

A magyar vonatkozó névmások szintén kérdő névmási eredetűek, a kései ómagyar korban jelentős változás következett be a vonatkozó névmások körében: alakilag is kezdtek elkülönülni a többi névmástól. Ez a nyelvnek abból a természetes igényéből fakadt, hogy igyekezett megszüntetni a homonímiát. A főnévi mutató névmási elem összetapadt a vonatkozó névmással. A veláris mutató névmási utalószó lett az összetett vonatkozó névmás előtagja. A vonatkozó névmás, minthogy kérdő névmásból alakult, megőrzi az általános ragozást akkor is, ha pontosan tudjuk, kire vonatkozik.

Megtaláltam a könyveket, **melyeket kerestél**.

A moziban láttam azokat a lányokat, **akiket vártál**.

A vonatkozó névmás grammatikai szerepe mindkét nyelvben megegyezik, egyfelől kötőszó, amely összekapcsolja a fő és mellékmondatot, másfelől a mellékmondat valamilyen mondatrésze.

M *sä alašaš, **konan ramaz**, cebär 'a ló, **melyet vett**, jó'* (Budenz 1877: 123).

E ***Конань** мон **паласа**, се сон –саинк сонзе ды ванстыця марто ветинк.*

'**Akit megcsókolok**, ő az, – fogjátok el és őrizettel vezessétek el' (M: M: 44).

*Ватракиось, **конань** сон **нельгизе** эйкакштенень кедьстэ, мери тятянстэнь...*

'A béka, **amit elvett** a gyerekektől, azt mondja az apjának...' (UPTM 1967: 200).

A tartalmilag határozott jelentésű és határozott raggal ellátott vonatkozó névmási tárgy mellett állhat a mordvinban határozatlan ragozású ige.

E *...Весемесь, **мезенть** сон **теи**, нек паро.*

'Minden, **amit tett**, nagyon jó' (M:7:37).

E ***Мезенть** Пазось **вейсэндясь**, сень ломанесь илязо явно...*

'**Amit** Isten összekötött, ember szét ne válassza' (M: 10: 9)!

E *Веишь кедьстэнь, мезе мелемь...*

'Kérj tőlem, **amit akarsz**' (M: 6: 20).

Az első példában a **meze** vonatkozó névmás determinatív genitívusz – akkuzatívuszban áll, az ige általános ragozású. A vonatkozó névmás tartalmilag határozott, ám az ige által meghatározott cselekvés nincs időhöz kötve, a cselekvés befejezésének mozzanata a beszélő szempontjából indifferens.

A harmadik példamondatban a vonatkozó névmás alakilag is határozatlan ragozású, ezért az ige is ennek megfelelő alakú.

A két nyelv közötti különbséget a vonatkozó névmási tárgy használatában tehát azzal magyarázhatjuk, hogy a kérdő névmási eredetű vonatkozó névmás a határozatlan ragozást megőrizte a magyarban azután is, hogy a mutató névmás hozzátapadt, a mordvinban a vonatkozó névmás megőrizte kérdő névmási hangalakját, ám kialakultak határozott ragozású alakjai is.

Az általános névmási tárgy

A magyarban a **mind**, **valamennyi**, és az **-ik** végű általános névmások mellett határozott az igeragozás.

Akármelyiket választhatod.

Az új osztálytársaid is eljöttek. Én már mindegyiket ismerem.

Ha azonban a **valamennyi** névmás jelentése 'egy keveset', akkor az ige általános ragozású.

Pénzt vitt magával az útra? Valamennyit vitt.

Az általános névmások mondatbeli szerepe megegyezik a helyettesített szó szófajának a mondatban betöltött szerepével.

A leggyakoribb mordvin általános névmások a E **veše**, M **sembä** 'mind, mindegyik', E M **lija** 'másik', E **istamo**, M **stama**, 'ilyen'; E **erä**, M **är** 'mindegyik'. Az M **erä** és az M **är** névmások mondatban csak jelzőként állhatnak. A többi névmás jelzőként és önálló tárgyként egyaránt előfordulhat. Az általános névmások összetett jelentésűek, nem lehet őket egy vagy több főnévvel, főnévi szerkezettel megfeleltetni. Mint szófajra nem érvényes rájuk a szófaj-helyettesítő funkció.

Ha a **mindegyik** jelentésű névmás a tárgy a mondatban, mindkét nyelvben megegyezik a tárgyas szintagma szerkesztési módja, az ige határozott ragozású. A mordvinban a minden jelentésű **veše**, **sembä** névmások is ebbe a csoportba sorolhatók.

E *Мон весе тейса, мезть ансяк тон мерят.*

'**Mindent megteszek** neked, amit csak akarsz' (UPTM 1967: 112).

Сураля арсезевсь: Мезде мон а содан?

Весе содасынь. 'Szuralja elgondolkodott: Amiről nem tudok? **Min-dent tudok**' (UPTM 1967: 53).

- M *Тонафты! Семботь тянь ваныне нинге од пингстокиге.*
'Mester! **Ezeket mind megtartottam** ifjúságomtól fogva' (M: 10: 20).

Вов минь сембонконь кадоськ и туме мельгат.

'Nézd, mi **mindent elhagytunk** és követtünk téged' (M: 10: 28).

- M *mon t'asa rabotamstin, tosta semben salaz.*

'Az alatt, míg ott dolgoztam, **mindent elloptak**' (Budenz 1877: 123).

A mordvinban különbséget találhatunk a **veše** névmás '**mindegyik és mind**' (valamennyi) jelentésű használata között. Ha a **veše** élőlények jelölésére szolgál, akkor a tárgy a mondatban jelölt lesz, mégpedig a névmások szokásos morfé-májával a határozatlan genitívusz-akkuzatívusz raggal.

- E *Сон кудостонть весень панинзе, саинзе мартонзо тейтеренть татянзо: аванзо...*

'Ő a szobából **mindenkit kiküldött**, s maga mellé vette a gyermek apját-anyját' (M: 6: 40).

Az élettelen dolgokra vonatkozó **veše** 'mind' névmás tárgyként nominatívusz-ban áll a határozott ragozású igével. A **mind** névmás a magyarban **-t** raggal, illetve rag nélkül is lehet az ige határozott tárgya: **Mind megette**, amit az édes-anyja elégett. A holmit, amit összeszedett, **mind elvitte**.

A **minden** jelzőjű tárgy mellett a magyarban az ige rendszerint általános ragozású: **Minden ügyet ismerek, minden résztvevőt értesítünk**. Ha a jelzett szón birtokos személyjel van, az ige ragozásában ingadozás figyelhető meg.

Minden pénzemet elvitte.

Minden káromat megtérített.

Ha a mordvin mondatban a **veše** 'összes' jelentésben a tárgy jelzője, az ige akkor is lehet határozott ragozású, ellentétben a magyar nyelvben érvényes szabállyal.

- E *Вере паз тейсь ярсвмат*

Весе пазтнэнь тердинзе

Весе пазтнэнь пурнынзе

'A felső isten lakomát tartott,

'Az összes istent meghívta,

'Az összes istent egybegyűjtötte' (UPTM 1963: 38).

- E *Слугатне ёвтась инязоронтень, што сонзе содамозо тенстьсэ чавизе весе иностранной войканть.*

'A szolgák elmesélték a cárnak, hogy a veje **megsemmisítette az egész idegen hadsereget**' (UPTM 1967: 189).

Ha a **minden** jelentésű szó önállóan tárgya az igének, birtokos személyjeles alakot felvéve határozott ragozású igéhez társul mindkét nyelvben.

Mindenemet elvitte. Mindenét itthagytá a következőnek.

E *Мон **весементь** печтjа, весементь **цидярдаса***

Minden(em)et elviszik, mindent eltűrök (UPTM 1967: 30).

A határozottság a tárgyas szó szerkezet mindkét tagján jelölve van: az ige határozott ragozású és a tárgyszó szintén determinált.

A magyarban a **minden** névmás jelenléte a mondatban nem tűri meg a határozott névelő jelenlétét, és általános ragozású igét vesz maga mellé.

Minden könyvet elvisznek innen.

Minden levelet elégettek.

A határozatlan névmási tárgy

Határozatlan névmási tárgy esetén a magyar nyelvben általános az ige ragozása:

Valamit ígértél nekem!

Sok lemezem van már, **néhányat** majd **elviszek** hozzád!

A mordvinban is az esetek nagy részében ez a szabály érvényesül:

E *sońc ked'st'eme, **kundińd'ereś**, a **meńśt'evi**. – Kumarov.*

'Ő maga kéz nélkül (van), ha **megfogott (valakit)**, nem tud menekülni (tőle) – Bogács' (Keresztes 1990: 108).

M ***Раман зjрояк книгат.***

'Veszek **néhány könyvet.**'

Сяфтъ тейне кодамовок книга.

'Vegyel nekem **valamilyen könyvet**' (MNSz 1955: 209).

Előfordulhat, hogy a mordvinban a cselekvés befejezettségének hangsúlyozása a fontosabb a beszélő számára, olyankor az ige ragozása határozott.

M ***кинъ-кинъ вjтезь мархтост и тустъ вири.***

'Valakiket magukkal vittek, és elmentek az erdőbe' (UPTM 1967: 91).

A kijelölő jelzői tárgy

A mutató névmási kijelölő jelző határozottá teszi a tárgyat, mivel olyan dolgra, személyre mutat rá, amelyet korábban már említettek, a beszélők által ismert. Ezt a jelentést hordozza az anaforikus funkciójú mutató névmás.

M *mon sodasa sä ɔt, konan kuvalma tiñ kortatada*

'Ismerem azt a várost, amelyről beszéltek.' (Budenzen 1877: 123).

Монь колмоксъ лувондыне тя поэмать.

'Háromszor olvastam ezt a poémát' (MNSz 1955: 211).

E *Ki sodasa se ɲatko tɲumontɲ*

'Ki ismeri ezt az öreg tölgyet?' (UPTM 1967: 278).

Ансяк сетнень кис, конатнень сонсь кочкинзе, нурькалгавтызе те шканть.

Csak azokért, akiket ő választott ki, **megrövidíti ezeket a napokat'** (M: 13: 20).

A mutató névmási jelzőnek mint bővítménynek a jelentése a meghatározottságot közvetíti szűkítő, megszorító vagy kiemelő jellege miatt, ezért határozottsági eszközök is (határozott igeragozás) társulnak hozzá mindkét nyelvben. Ugyanez a tendencia megfigyelhető más, határozott ragozást használó rokon nyelvek esetében is, a vogulban, osztjákban és a szamojédban, ahol a kijelölő jelzővel ellátott főnév mellett az esetek nagy részében határozott ragozás áll.

vog. *ti nē am wāɣum*

'ismerem ezt a nőt' (Kálmán 1989: 60)

A jelző által is a meghatározottság felé mutató jelzős szerkezetek (más funkciók mellett) jó eszközt jelentettek az olyan szövegalkotás számára, amely a szöveg egységben tartására, a szövegbeli határozottság megvalósítására törekedett.

A főnévi mutató névmási kijelölő jelzős szó szerkezetnek sajátos tulajdonságai vannak a magyarban. Más kijelölő jelzős szintagmától eltérően esetünkben számbeli és esetbeli egyeztetés is van, melyet az alaptag határoz meg, és jelöltsége kötelezően jelenik meg a bővítményen: **azokat a könyveket** (Kugler-Laczkó 2000: 140).

A kölcsönös névmási tárgy

A kölcsönös névmás az egyik olyan névmásfajta, amelyet nyelvtanaink, kézikönyveink meglehetősen röviden ismertetnek.

A magyarban egyetlen kölcsönös névmás van, az erzában kettő, a moksában szintén egy. Többes jelentésű, hiszen a kölcsönösség csak egynél több dolog vagy személy között lehetséges, ezért nincs alakilag jelölt többes száma. Nincs személyparadigmája sem, mindhárom személyben ugyanabban az alakban használjuk. A tárgyi szerepet esetragos alakban tölti be: a magyarban **-t** tárgyragot, a mordvinban a névmási tárgy esetében használatos **-ń** akkuzatívuszragot vagy ablatívuszragot kap.

A kölcsönös névmás kialakulása a korai ómagyar korban kezdődhetett el, s már a kései ómagyar kor legelején találhatunk olyan adatokat, amelyekben mind alak, mind jelentés tekintetében a kölcsönös névmásnak minden ismérve fellelhető. A folyamat teljes kibontakozása a kései ómagyar korra tehető (G. Varga 1992: 486).

A kölcsönös névmások kialakulásának módja mindkét nyelvben megegyezik. A magyarban két önálló névmási elemből (*egy*, *más*) kapcsolódott össze, majd az alak, és a jelentés is megszilárdult. A mondatban egymás mellé került az alany és az igei állítmánynak alárendelt tárgy *"egy (a) mást segíti"*. Majd az egyirányú cselekvés kétirányúvá vált, megjelent a kölcsönösség mozzanata: a *más* jelölte személy is segíti a jelölt személyt, kialakult a nyelvnek az a szabálya, hogy ha többen cselekszenek egyszerre, az állítmánynak többes számba kell kerülnie. A két elem összeforrt.

Régóta ismerik egymást.

...*lelkeinket*

Ember nem képes elválasztani,

Szeretjük egymást tiszta szerelemmel (Petőfi 1966: 61).

Az általam ismert mordvin nyelvtanok nagy része a kölcsönös névmást nem veszi fel a névmások közé. Nem tárgyalja Jevszevjev nyelvtana és Szerebrennyikov sem. Keresztes László *Chrestomathiája* (1990: 64) önállóan foglalkozik a névmással, mivel a két névmásból összekapcsolódott névmás a kölcsönös viszony jelentését hordozza mindkét nyelvjárásban.

A mordvin nyelv erza nyelvjárásában a *vejke* 'egy' számnév megkettőződésére vagy a *vejke* és az *omboće* 'másik' kombinációja fejez ki kölcsönösségi viszonyt. A moksában a *fkä* 'egy' számnév megkettőzött alakja jelöli a reciprocitást.

A magyarban a kölcsönös névmási tárgy határozott ragozású igeinek van alárendelve.

A mordvinban határozott ragozású az ige, ha a kölcsönös névmást a genitívusz-akkuzatívusz rag határozottá teszi:

М *fkä-fkäñ kel'kt'amiž*. 'Szeretjük egymást.'

Határozatlan ragozású igével fejezik ki az állítmányt akkor, ha a kölcsönös névmási tárgy ablatívusszal van kifejezve.

М *эста содасть синь фкя-фкяда, синь радняда*.

'Aztán megismerték egymást, ők rokonok' (UPTM 1963: 267).

A közlésbeli igénynek megfelelően azonban a kölcsönös névmás határozottsága mellett az ige általános ragozású, ha a figyelmet magára a cselekvésre, annak lefolyására vagy a cselekvés befejezetlenségére kívánja irányítani a beszélő.

Е *Сестэ сянь содасть вейкесть-вейкесть ды кармасть вейса эрямо*.

'Akkor ők **megismerték egymást**, és azóta együtt élnek' (UPTM 1967: 282).

M *kandə vakssə kəftə popəñ s̄iřt' eräšt',
veksnən eräšt', f̄kū-f̄kūñ af nūjišt' – šelmet'ñə.*

'Egy fatörzs mellett két paplány lakik, mindig ott élnek, **egymást nem látják**. – A szemek' (Keresztes 1990: 93).

A névmásokat általában a nyelv deiktikus elemei közé szokták sorolni, mivel nem jelölnek önálló valóságkategóriát. Jelentésüket a mindenkori beszédhelyzet vagy kontextus határozza meg, ezért üres vagy grammatikai szóknak is nevezik őket. Ez azt jelenti, hogy a névmások lehetséges denotátumai nem határolhatók körül, csak általános osztályokba sorolhatók. A névmások egyes csoportjai a főnévvel, melléknévvvel, határozószóval azonos jelentésformával rendelkeznek, paradigmatikusan helyettesítik egymást, ugyanazokat a ragokat vehetik föl és ugyanazokat a mondatrészszerkezeteket tölthetik be. (Balázs 1973: 9, É. Kiss 1998: 81, Kugler-Laczkó 2000: 122). A magyar és a mordvin nyelvben a névmások osztályozása hasonlóképpen lehetséges. Eltérés figyelhető meg a névmással alkotott tárgyas szó szerkezetek felépítésében, ami a névmás szerkesztettségét illeti. A magyar nyelvben a névmások egységesebbek olyan értelemben, hogy tárgyragot vehetnek föl. A mordvinban a határozott névszóragozás morfémaival is elláthatók. A magyar névmások többnyire vagy általános vagy határozott ragozással szerkeszthetők. A mordvinban a mondat igéjének aspektusa is befolyásolja az igehasználatot.

Egyéb szófaj tárgyi szerepben

Egyéb szófaj is állhat tárgyi szerepben a magyarban is, és a mordvin nyelvben is. Ilyen esetekben a különböző szófajú szavak alkalmilag főnevesülnek. Mindkét nyelvben az igeragozás akkor határozott, ha a tárgy is határozott. A tárgy határozottságát a nyelvekben szokásos eszközök segítségével jelölik: határozott névelő a magyarban, határozott főnévragozás a mordvinban, birtokos személyjelek használata.

„*Miért is volna nékem a remény?*

A nem továbbat már elértem én” (Petőfi 1966 II: 150)

E *Иляк кола пузынем, иляк кола ашкимем!*

'Ne pusztítsd el a fészkeket, **ne pusztítsd el a melegemet**.' (UPTM 1967: 162).

Овтось сэвинзе кавонест.

'A medve **megette mindkettőjüket**' (UPTM 1967: 84).

Саузе вейкенть кургозонзо, сускизе.

'Az **egyiket a szájába** vette, megrágta' (Keresztes 1990: 84).

М *Исусь озаь, тердезень кемгафтувотнень и мярьгсь тейст:...*
'Jézus leült, **odahívta a tizenkettőt**, és azt mondta:...' (M: 9: 35).

...сяс мес ламотне сайхть монь лемозень

...и ламотнень васькафтсазь

Ня беглайнятнень монь содасайне.

'Azokat a **szökevényeket** (tkp. szököttket) **ismerem**' (UPTM 1965: 183).

Е *Ламот сять монь лемсэ, ... ламонь матнясызь.*

'Sokan jönnek az én nevemben..., és **sokakat megtevesztenek**' (M: 13: 6).

Az alkalmilag főnevesült tárgy a magyarban határozott névelővel vagy birtokos személyjellel tehető határozottá, a mordvinban a határozott tárgy morfémáival és a Px-szel.

Tárgyi mellékmondatok

Az uráli nyelvek mondattanára vonatkozó kutatások alapján feltehető, hogy az alapnyelvben az alárendelő tartalmak fő kifejezési formái az igeneves szerkezetek voltak. Az alapnyelvnek ez a tömör, szintetikus szerkesztésmódra való törekvése a finnugor nyelvekben ma is kimutatható. A magyarban a mellékmondatok történetileg másodlagosak, később jelentek meg mint az igeneves szerkezetek, melyeknek egyes típusai eltűntek nyelvünkől, éppen a mellékmondatrendszer kialakulásának következtében.

Az egyes nyelvekre jellemző, hogy az igeneves szerkezeteket és a mellékmondatokat milyen arányban, milyen mondatrészek kifejezésére és mely feltételek mellett használják. Az igeneves szerkesztési mód és az alárendelt mondatok aránya a különböző uráli nyelvekben változó. Az észten és a magyarban az igeneves szerkezetek ritkábban fordulnak elő, és főleg az írott nyelvben használatosak. Más nyelvekben pedig az igeneves szerkezetek a gyakoribbak.

A cseremis nyelvben korábban jóformán ismeretlen volt az alárendelt mondat (kivéve a feltételes jellegű időhatározói alárendelést), helyettük különböző igeneves szerkezetek használatosak ma is:

cser. B *kõ nalməžəm om šinže* 'nem tudom, ki vette el (tkp. ki elvettét nem tudom)' (Bereczki 1983: 228).

UJ *ku- nar t ilšašetəm kuku kalasa* 'a kakukk megmondja, hány évig élsz' (Bereczki 1983: 233).

A 20-as, 30-as években megjelentek a különböző alárendelő mondatok az irodalmi nyelvben, de még nem honosodtak meg véglegesen. A 40-es években teljessé vált ki ez a folyamat orosz hatásra (Bereczki 1989: 166).

Az igeneves szerkezetek mellett valószínűleg már az alapnyelvben is számolhatunk az alárendelő mondatok ősi típusainak meglétével. Ezek a mondatok, bár kifejezőeszköz nélküliek voltak, tartalmi szempontból alárendelő viszonyt tükrözhettek. E mondatszerkesztés nyomai a magyar nyelvben is megvannak. **Nem tudott vadászni menni. Beteg volt.** Formailag mellérendelés, tartalmilag okhatározói alárendelés (Rédei 1997: 40).

Az ősmagyar korra tehető a mellékmondatok főbb típusainak és alapvető kötőszavainak kialakulása. Nyelvemléktelen korról van szó, csak közvetett módon lehet következtetéseket levonni. A korai ősmagyar kor szövegemlékeiben fennmaradt alárendelt mondatok alapján egy minden lényeges vonásában kialakult, változatos rendszer meglétére következtethetünk (Haader 1991: 730).

Az alárendelés alaktani eszközei (a kötőszók) az alapnyelvben nem voltak meg, a mai kötőszók a magyarban is, és a mordvinban is a nyelvek külön élete folyamán jöttek létre (Rédei 1997). A magyar nyelvben a kötőszók belső keletkezésűek (**hogy, mivel, ezért** stb.), a kötőszók kialakulását tekintve a finn nyelvvel sorolhatók egy csoportba.

A mordvin nyelv kötőszavai jórészt idegen átvételek, elsősorban orosz eredetűek: **buto** 'mintha', E M **i 'és'**, E M **no** 'de' E **štobu**, M **štoba** 'hogy'; másrészt tükrőfordításai az orosz kötőszavaknak. Az E **a-a** 'sem,sem', M **af-af** 'ua'. E **seks** 'ezért' (vö. fi. siksi 'ua'), M **mžarda** 'amikor' saját mordvin nyelvi fejlemények.

A kötőszavak alapján a mordvinnal egy csoportba sorolható a cseremis, továbbá a zürjén és a votják nyelv is. A szamojédban pedig máig sem fejlődtek ki a kötőszók.

Az analitikus szerkesztési mód – mint másodlagos vonás – megvan a magyar és mordvin nyelvben egyaránt, azonban a magyar kötőszós mellékmondatoknak megfelelő jelentéstartalmú közlések a mordvinban legtöbbször igeneves szerkezetűek (Klemm 1926: 194-204, Lakó 1991., Hajdú 1966.).

Határozott ragozása a főmondat igéje a magyarban, ha a kitett vagy kitehető utalószó a főnévi mutató névmás tárgyragos alakja:

Ki látta, hogy itt járt tegnap?

Azt ígérte, holnap is eljön.

Megnéztem, megjött-e a portás.

Megkérdezte, mikor érkeznek meg a vendégek.

Súgjad a fülembe, hogy szeretsz

Hej, milyen jól esik nekem ez (Petőfi 1966.2. 190).

Szeretném tudni: mennyiért

Kérték s mi volt az ár? (Petőfi 1966.2. 192).

A főmondatban egy szemantikailag üres mutató névmás vagy mutató névmási határozószó képviseli a mellékmondatot. Az utalószó – a kommunikatív szándékú aktuális tagolás szempontjainak megfelelően – téma (topik), fókusz vagy neutrális ige utáni helyzetben egyaránt állhat.

Azt nem mesélte el, hogyan fogadták a javaslatát.

Soha nem felejttem el azt, amit akkor tettél.

A felszíni szerkezetet vizsgálva (hagyományosan) az utalószó a főmondat része, az alaptaghoz való grammatikai viszonya megegyezik az alaptag és a mondat grammatikai viszonyával, hordozza azt az esetragot, mely az alárendelt mondatnak a főmondatban betöltött funkcióját jelöli.

Az utalószó törölhető a főmondatból, illetőleg „rejtve maradhat”. Ez a jelenség igen gyakran megfigyelhető az alanyi és a tárgyi mellékmondatok körében. Az utalószó hiánya a két eset speciális voltával függ össze. Az alany és a tárgy az ige elsődleges vonzatstruktúráját alkotják. A strukturális magyar nyelvtan úgynevezett szerkezeti eseteknek nevezi őket, és megkülönbözteti az egyéb esektől. Az ok: ezeket nem az alaptag fogalmi jelentése kívánja meg, hanem annak grammatikai jegyei (É. Kiss 1998: 130). A törölhetőségre lehetőséget ad továbbá az igei alaptag határozott ragozása által létrejött grammatikai többletinformáció a tárgyi tagmondatokban (Haader 1999: 443).

Kértem, hogy értesítsen az utazás időpontjáról.

Az utalószó-használat egyes esetekben nem felel meg vagy nem teljesen felel meg a mellékmondat mondatrészi szerepének:

Úgy gondolom, hogy nem bírom sokáig ezt az életmódot.

A főmondat módhatározói utalószava ellenére a mellékmondat tárgyi.

Bizonyos – devalválódásra hajlamos – alaptagok mellett jellegzetes az *úgy* utalószó az alaptag határozott ragozása mellett is. Az *úgy* kizárólag csak fókuszban állhat, a szerepe az, hogy a mellékmondat igazságértékét illetően fenntartást építsen be a közlésbe.

A kötőszó a mellékmondatnak a főmondattól való függését reprezentálja mindkét vizsgált nyelvben.

A magyarban a mellékmondat kötőszó nélkül is követheti a főmondatot. A kötőszóhiány tipikusan a tartalmatlan *hogy* kötőszós mellékmondatokat érinti. A *hogy* hiányát nevezhetjük bizonyos szabályok mellett létrejövő törlésnek is, kézenfekvőbb azonban a hiány okait a mondat típusok kialakulásának sajátosságaiban keresni. Az úgynevezett függő kérdő (és felkiáltó) mondatok – amelyekben leggyakoribb ez a jelenség – eredetileg kötőszó nélküliek voltak: *Nem tudom. Mikor érkezik a vonat?* → *Nem tudom, mikor érkezik a vonat.* Ebbe a típusba utólag hatolt be a függő viszony explicitté tételére a *hogy* kötőszó, bár mára eléggé elterjedt a használata. A kötőszó erős hajlamát a törlődésre bizonyosan keletkezéstörténete teszi lehetővé, törölhetősége eredeti, genetikai hiányt takar.

A mellékmondatokat a magyarban olykor nem egy, hanem két alárendelő kötőszó vezeti be: *Nem tudom, hogy mikor érkeznek meg.* Megkérdeztem, *hogy hányan* jönnek.

Ha az utalószó melléknévi vagy számnévi mutató névmás, a főmondat állítmánya általános ragozása.

Annyit tudott csak róla, hogy megbetegedett.

Olyat kiáltott, hogy mindannyian összerezzenek.

Ha a tárgyi mondat határozatlan fogalmat jelöl, tehát a főmondatbeli **azt** határozatlan jelenlétére mutat, akkor a főmondat igéje határozatlan ragozása:

Ki mit főz, azt eszi.

Messziről jött ember azt mond, amit akar.

A mordvin nyelvben a tárgyi alárendelő mondatok körében az utalószó hiánya a jellemző, a főmondatban gyakran indeterminatív ige áll.

A mordvinban határozatlan ragozása az ige a főmondatban, ha beszélést, közlést fejez ki. Ezek vagy párbeszédet vezetnek be, vagy gondolatot.

Ilyenek például E **aršems**, M **arčəms** 'gondol' E **meřems**, M **mařəms** 'mond', E **kevksťems** 'kérdez', E M **kortams** 'mond, beszél'.

... сась Анраксин боярсь Арчиловась, пурнынзе атятнень да мери:

– Мон сынъ ярмак мельга.

– Зяро сави, макссынек – **мерить** атятне.

– Зяро отранк – **мери** боярсь.

– Вейке-**мерить** атятне.

'...Megérkezett a földesúr Arcsilovba, összehívta az öregeket és **azt mondta**:

– A pénzért jöttem

– Amennyi jár, kifizetjük – **mondják** az öregek.

– Hány kaputok van? – **kérdi** a földesúr.

– Egy – **felelik** az öregek' (UPTM 1967: 350).

t'eh maksik moñeh

paro eno – korti at'as – aňsak kildemañek

'Ezt add nekem.'

– Hát jó – **mondja** az öreg, de csak fogatostul' (Keresztes 1990: 81).

M *Мон аишхтень эвфне – мярьгсь сеелесь.*

'Én nem akartalak megijeszteni – **mondja** a sün' (Keresztes 1990: 100).

bojaroš meri at'añt'eh: - ton, at'a, meks ist'a psilgadit'

'A bojár **azt mondja** az öregnek: Hát te, apó, miért izzadtál ki ennyire?' (Keresztes 1990: 81).

A mondást jelentő igék esetében régen a magyar nyelvben is állhattak bizonyos esetben általános ragozása igealakok a főmondatban, elsősorban a tárgyas és tárgyatlan jelleggel egyaránt használt **mond**, **parancsol**, **felel** igék körében. A

parancsolást, mondást jelentő igék mellett nem tárgy volt az, amit parancsoltak, hanem célhatározó, amire a parancsolás irányult, ezért általános ragozású igealak állt mellette.

A **mond** ige szerkesztésmódja régi nyelvünkben a maitól eltérő szerkesztésmódot mutat. Az ige lehet tárgyatlan 'szól, beszél' jelentésben.

JókK. 33: „*ne mongy vagy frater Ileo*”

Azonban az is kétségtelen, hogy a mond ige régóta tranzitív (vö. HB.: **mundoa**). Eredetileg tehát két eltérő szerkesztésmód állott egymással szemben.

Ha a **mond** idéző ige után egyenes beszéd következik, akkor a mond általános ragozásban is állhatott.

JókK. 33 „mykoron én **mondok** frater fferenc te tewtel azanya gonoz myuelkedeteket.”

107. „Es **mondanak** neki Uram akaryuk...”

Tagadsz-e: Arianna okosságával (Bárczi 1980: 122).

Megbocsásson, hogy búsítom (Klemm 1928: 963).

Még a közelmúltban is használatos volt az **úgymond** idéző alak, valamint a nyelvjárási **mondok**.

Az a küszöb nőtt tennap óta.

Úgymond, tennap nem volt ilyen magas (Petőfi 1966: 366).

A magyar és mordvin nyelvben az egyenes idézetekben az idéző mondat és az idézet közötti nyelvtani szerkezeti viszony igen laza. A mordvinban sem rámutató szó, sem határozott ragozású igealak nem utal a kapcsolatukra. A magyarban az **ezt, azt** utalószó és az idéző mondat tárgyas ragozású igealakja jelzi a két mondat közötti szerkezeti viszonyt.

De végre fölszólalt az ifjúban

*A lélek, és **ezt mondta** szigorún:*

Ébredj, ébredj, ... (Petőfi 1966: 402).

Az értelmi működést kifejező igék csoportjában is előfordul a mordvinban általános ragozású főmondati ige. A magyar nyelvi megfelelői mindig határozott ragozásúak.

M **Ваны:** *кить трваса кевть фтала озада аици шеерна*

E **Ваны,** *ки чиресэ кев удало ашти чеерь.*

'Nézi, az útszélen egy kő mögött egy egér lapul' (Keresztes 1990: 100).

*Народось **арси**, што шайтянось попонтъ кундызе.*

'A nép **azt gondolta**, hogy az ördög elvitte a pópát' (UPTM 1967: 335).

... ды **вансь**, кода ломатне каясь ярмактнень.

'... és **nézte**, hogy az emberek pénzt dobtak' (M: 12: 41)

E Исус **чаркодъсь**, мезде сынъ кортасть, мерсь тенст:...

'Jézus **észrevette**, hogy miről beszélnek és azt mondta:...' (M: 8: 17).

Az utalószó hiányával a beszélő a mellékmondatbeli mondanivalóra hívja fel inkább a figyelmet.

Az értelmi cselekvés jelentéskörébe tartozó igék a főmondatban állhatnak határozott és határozatlan ragozásban is. Ilyen igék az E M **ñäjəms 'lát'**, E M **sodəms 'tud, ismer'**, E M **tonəv't'ñəms 'tanít'**.

E Мон **a codən**, зярдо вандысь карми улеме.

'**Nem tudom**, mikor lesz holnap' (Keresztes 1990: 89).

Эсəнэ трагедиятнесэ Софокл парсте **невтннн**, кода ёмсить лиясто ломатне причинатнеле конатнень загодь икелев аравтынзе судъбась.

'Tragédiáiban Szophoklész művészien **mutatja be**, hogy az emberek hogy halnak meg az előre megjósolt okok miatt' (Szerebrennyikov 1967: 235).

A fenti példákban a főmondat igéje indeterminatív ragozású.

M. N. Koljagyonkov a mordvin szintaxisról írt munkájában kifejti, hogy a főmondat igéje határozott formát csak akkor vehet föl, ha az alárendelt mondat alanya a főmondat tárgyaként értelmezhető (Koljagyonkov 1954: 319). Ez a megállapítás érvényes az értelmi cselekvést kifejező főmondati igékre.

M Мон **кизефтинне**, ков сон моли

'**Megkérdeztem**, hogy hova megy.'

E Тейтересь **кевкстизе**: тон мейс того морат.

'A lány **megkérdezte**: Miért énekelsz ismét?' (UPTM 1967: 39).

Ки **codəсы**, ков сон тус.

'Ki **tudja**, hova ment.'

M Мзярда тонафниензя **няезь**, кода сон моли ведть ланга, арсесть тя кулыень цилф...

'Amikor a tanítványok **látták**, hogy a vízen jár, azt gondolták, hogy kísértet...' (M: 6: 49).

A főmondat határozott ragozású igéi egyes szám harmadik személyű tárgyra utalnak, s azok az alárendelt mondatok alanyával megegyeznek. Ez a jelenség párhuzamba hozható a magyar nyelvben is előforduló jelenséggel, amelyet a klasszikus grammatikák mondatátszövődés néven szoktak említeni. A mondatátszövődés összefügg a mondatok aktuális tagolásával, téma-réma viszonyaival.

A mellékmondat téma helyzetű mondatrésze a főmondatba is témává szövődik át:

Hallottam Katát, hogy énekel. ← Hallottam, hogy Kata énekel.

A mellékmondat egyik összetevője a főmondatba helyeződik át, de nem közbevetésként, hanem beleszövődve.

A KOLJAGYONKOV által megfogalmazott szabály nem kizárólagos érvényű, mivel tárgyas alárendelő mondatokban egyéb esetben is állhat a főmondatban határozott ragozású ige: az ilyen típusú mondatokban az alárendelt mondatot többnyire a **koda/kodamo** 'hogya, hogyan' kötőszó vezeti be.

E **Невтъса**, *кодамо монъ кондятнэнь манчемасть.*

'**Megmutatom**, hogyan csaphatod be a hozzám hasonlókat' (UPTM 1967: 331).

Тонъ левкскем, иля пеле. Монъ codаса, мезть мартост тейнемс.

'Ne félj, kislányom! Én **tudom**, hogy mit tegyünk velük' (UPTM 1967: 299).

M ...*тинъ аф codасастъ, мезе анатода.*

'...Ti **nem tudjátok**, mit néztek' (M: 10: 38).

Монга аф азондса тейнтъ, кодама азоркшииса сембонъ тянь тиендса.

'Akkor én **sem mondom meg** nektek, milyen hatalom birtokában tesz-ezeket' (M: 11: 33).

Ezekben a mondatokban a főmondat igéjének tárgya és a mellékmondat alanya már nem egyezik meg, a főmondatbeli ige a szituációra utal és nem személyre.

M **Аф codаси и аф шарьхкодъса**, *мезе тон корхтат.*

'**Nem tudom és nem is értem**, mit mondasz' (M: 14: 68).

Няйсак, *мзяра тонъ кашезот муворгофнемада.*

'**Nézd**, mivel vádolnak téged' (M: 15: 4).

A mondatokban a főmondat igéje egyes szám 3 személyű tárgyra utal az **Аф codаси и аф шарьхкодъса, мезе тон корхтат** mondatban, az alárendelt mondat alanya pedig egyes szám második személyű.

Ha a mordvin nyelv két nyelvjárását hasonlítjuk össze a tárgyi alárendelő mondatok felépítése szempontjából, jelentős különbségeket találunk. Azonban azokban az összetett mondatokban, melyekben a főmondat állítmánya értelmi cselekvést fejez ki, a moksa mordvinban jóval gyakrabban fordul elő határozott ragozású ige, mint az erzában.

M *Исусъ codазе, мезень колга синь кархтайхтъ, кизефтезень: ...*

E *Исусъ чаркодъсь, мезде сынъ кортасть, мерсь тенст: ...*

'Jézus **megértette**, hogy miről beszélnek, és azt mondta:...' (M: 8: 17).

E *Ванодо, илядо удо: а codатадо, зярдо сы ге шикась.*

M *Уледа анокст, учеда: вдь аф codасастъ, мзярда сай ся пингсь.*

'Vigyázzatok, legyetek éberek, **nem tudjátok**, mikor jön el az idő' (M: 13: 33).

E *Мон а содан, зярдо „вандысь” карми уleme.*

M *Мон а содаса, мзярда „вандысь” ули.*

'Nem **tudom**, mikor lesz holnap' (Keresztes 1990: 85, 1990: 100).

Az első mondatban például ige egyes szám harmadik személyű tárgyra, tehát a szituációra utal, a mellékmondat alanya többes szám harmadik személyű. Ha az ige tárgya a kommunikációs partnerre vonatkozna, akkor a többes szám 3. személyű tárgyra utaló **содазень** alak állna a mondatban.

A két nyelv közül a mordvin gyakrabban él a finnugor nyelvekre jellemző igeneves szerkezetekkel, mint a magyar. A magyarban szerepüket többnyire átvették az alárendelő mondatok (ma is használunk azonban ilyen szerkezeteket: *Nyugtával dicsérd a napot*).

Az alárendelő mondatok csak lassan szorítják ki az igeneves szerkesztési módot, s jelentős ideig párhuzamos formák vannak a nyelvben. Az összetett mondatok fejlődése természetes és szükségszerű kölcsönhatásban van a gondolkodás fejlődésével, a bonyolultabb gondolati tartalmak kifejezésének igényével, ezenkívül számolnunk kell a mordvin nyelv esetében az idegen nyelvi hatással is.

A főnévi igenévi tárgy

A főnévi igenév átmeneti szófaj az ige és a főnév között. Igetartalmat hordoz a főnév jelentéstípusába ágyazva, a cselevést, történést elvontan nevezi meg: **Szeretek olvasni. Jó lenne elutazni.** A főnévi igenév a főnévre jellemző mondatrészszerepeket tölti be.

Határozott ragozást használunk nyelvünkben a főnévi igenévi tárgy mellett, ha hozzá határozott tárgy kapcsolódik.

Ezt a könyvet én is el szeretném olvasni.

Láttam a gyerekeit felnőni. Ezt akartam mondani neked.

Ki ott állott az útban,

Ellökni mindig tudtam. (Ady 1968: 548).

Nincsen ember, nincsen isten, aki

Minket újul megkötni bírna! (Petőfi 1966 II.: 254).

A főnévi igenévi tárgy leginkább az **akar, bír, tud, szeret, szokott, kíván** és a rokon jelentésű igék mellett szokott előfordulni: **indulni akar, szeret olvasni.** Határozott az ige ragozása a magyarban, ha a tárgy olyan főnévi igenév, amelynek saját határozott tárgya van. A határozott ragozás itt valójában az alárendelt tárgy határozottságából fakad: **el akarom adni a lakást.**

Ha a főnévi igenévnek van ugyan határozott tárgya, de a főige intranszítív, rendszerint általános igeragozást használunk.

Nem félek hazámért vérem kiontani (Arany: 1951 III: 35).

Kettős tárgy esetén – amikor a főnévi igenévi tárgy is, meg a névmási tárgy is közvetlenül az állítmányhoz kapcsolódik – szintén a névszói tárgy szabja meg az igeragozást.

A mordvinban háromféle főnévi igenév tölthet be tárgyi szerepet a mondatban: a nominatívuszi eredetű E **-mo/-me**, M **-mə**, a latívuszi E M **-ms** és az ablatívuszi E **-modo/-med'e**, M **-md'ə**.

A nominatívuszi és az ablatívuszi eredetű főnévi igenevek egyaránt kapcsolódhatnak a cselekvés szándékát, kezdetét jelentő igékkel. Ebbe a szemantikai csoportba tartoznak az E M **karmams** 'kezd', E **ušodoms**, M **ušədəms** 'tud', E M **kundams** 'hozzálát', M **arčəms**, E **aršəms** 'gondol', **purmams** 'készülődik'.

Ezek az igék főnévi igeneves szerkezetekben határozatlan ragozásúak akkor is, ha a főnévi igenévnek határozott tárgya van. A kezdő, beálló cselekvést kifejező segédige következetesen általános ragozású.

Е *Ды арцесь ривезесь весе вирень ды паксянь эрицатнень левксэнзэ невтeмeст.*

'A róka **úgy gondolta**, hogy az egész erdő és mező összes lakóinak megmutatja kölykeit' (Keresztes 1990: 85).

Плотник кундазе палозь изерензэ, кундась срубонь чапомо.

'Az ács fogta a megégett fejszét, és **elkezdte a boronafát ácsolni**' (UPTM 1967: 364).

Ды думасть атат-бабат букантъ печкеме.

'Az apóka és az anyóka **azt gondolták, levágják a bikát**' (UPTM 1967: 23).

Озасть весе столь экис, кармась вейке тейтересь столень пурнамо.

'Mind leültek az asztalhoz és az egyik lány **elkezdte megteríteni az asztalt**' (UPTM 1967: 107).

A főnévi igenévnek alárendelt főnevek határozott ragozásban állnak (*букантъ*), illetve birtokos személyjeles (*левксэнзэ*), ennek ellenére az alaptag általános ragozású.

A mordvinban a cselekvés kezdetét jelentő és a gondolkodást kifejező igék mindig általános ragozásúak főmondati állítmányként is és a főnévi ige-név alaptagjaként is.

Ha a főnévi igenév olyan igének van alárendelve, amelyet a cselekvés végrehajtására való törekvést, illetve az akarást, kényszerítést fejezik ki, az ige determinatív ragozású.

E *Siñ vašić kundams*. 'Azok megpróbálták elkapni' (Salamon 1989: 104).

řešež čuvums di kalmams mašan. 'Elhatározták, hogy megölik és eltemetik Mását' (Salamon 1989: 104).

A főnévi igenév határozott tárgy implicit alakban is kifejezhető a mondatban (*vašić*), és analitikus módon is megjelenhet (*mašan*).

Az ablatívuszi eredetű igenév is lehet tárgy a mondatban, elsősorban ezek is a kérést, akarást, parancsolást jelentő igei csoportoknak lehetnek alárendelve.

M *altaž maksomodo tenk* 'megígérte, hogy ad nektek' (Klemm 1920: 366).

E *Ku neuze avarðemeðe?* (Ki látta őt sírni?)

A főige határozott ragozása igeragja jelzi a főnévi igenév ágensét.

A két nyelv szerkesztési módjában fellelhető különbség a főnévi igenévi tárgy esetében azzal magyarázható, hogy a magyar nyelvben általánosan érvényesül a főnévi igenév tárgyának határozottsága az alaptagon, a mordvinban az ige szemantikája is befolyásolja az ige ragozását, másrészt eltérés tapasztalható a finit igeik tárgyhatározottsága szempontjából.

Mindkét nyelvben ismert a kettős tárgyat tartalmazó szerkezet. A magyarban is és a mordvinban is a névszói tárgy határozza meg a főige ragozását.

A szomszédainkat soha nem hallottuk veszekedni.

A portás látta a fiút bemenni.

Sokat emlegettünk benneteket.

E *Тон карматтадызь пандомо трыбосто.*

'Fizetnetek kell a kéményért (tkp. **kényszerítetek benneteket**)' (UPTM 1967: 349).

M *Фкянять путозе идень ваноме,*

Омбоцеть путозе мускомонь шовсема.

'Az egyik gyermeket ringatni kényszerítette,

A másikat ruhát mosni kényszerítette' (UPTM 1963: 269).

A magyar nyelvben főnévi igenévhez nem járul általában semmilyen, a tárgyas viszonyt kifejező rag, mert eredetileg cél- és véghatározó volt, a tárgy az alany cselekvésének célpontját fejezte ki. A névszói tárgy elhagyásával azonban előfordul a főnévi igenév ragos alakja: **adj ennie**, ugyanígy a mordvin nyelvben is.

Ma a főnévi igenév tárgyat tárgyraggal jelöljük, régebben azonban gyakran volt ragtalan. *Egy kevetet Duna látni bocsátának* (Klemm 1928: 273). A népnyelvben is gyakori volt, a mai nyelvben már csak ritkán fordul elő: **háztűznézni, világlátni.**

A mordvinban a főnévi igenév tárgya – amely a főnévi igenév előtt helyezkedik el a mondatban – vagy határozott, vagy határozatlan tárgyesetet vesz föl.

- E *Мон арсян **книганть** ловномонзо.*
'Azt gondolom, elolvasom a könyvet (tkp. **gondolom elolvasom**)'.
(határozott)
- E *Молян **калонь** кундамо.* (határozatlan)
'**Megyek halat fogni.**'
- E *Атякшонть кадызь **кудонь** ваномо.* (határozatlan)
'**A kakast otthon hagyták házat őrizni**' (UPTM 1967: 10).

A magyar és a mordvin nyelvben a határozott ragozás egyaránt alapvetően két tényezőtől függ: az ige tárgyias voltától, és a tárgy határozottságától. A magyar nyelvben a tárgy határozottsága egyértelműen a határozott ragozás használatát követeli meg, vagy legalábbis jóval erőteljesebben érvényesül ez a tendencia, mint a mordvinban. A mordvinban a logikailag határozott tárgy nem feltétlenül társul determinatív ragozású igével. A határozottság a magyar és a mordvin ige nyelvtani kategóriája, mivel az igealak alaktani kitevője jelöli. Az indoeurópai nyelvekben a határozottság rendszerint névmási kategória. A határozottságot mindkét nyelvben a főnév grammatikai-alaktani, és a 2 ige grammatikai-alaktani kategóriájaként foghatjuk fel, a kettőt kölcsönös függőségükben kell vizsgálnunk. Az ige határozottság-kategóriáját tehát az igealak alaktani kitevője fejezi ki, a névszói határozottság esetében a tartalom és a kifejezés síkja külön-külön szerveződik, azaz a határozottság, mint jelentés a meghatározott főnév sajátja, de azt a meghatározó tag, a névelő fejezi ki a magyar nyelvben; a mordvinban pedig a határozott ragozás morfémai. A mondat határozottságbeli jellemzőit vizsgálva nem állíthatjuk, hogy az egyik kifejezőeszköz ottléte magával hozza a másikat is (például azért határozott ragozású az ige, mert határozott ragozású a főnév). A határozottsági eszközök jelenlétét a közlésbeli igény vagy közlésbeli norma kívánja meg. Az eszközök egymásra is hatnak, de mindenképpen hangsúlyoznunk kell a közlésbeli igény meghatározó szerepét.

Jelentős különbség mutatkozik a magyar és a mordvin nyelv között abból a szempontból, hogy a tárgyi szerepű névmások határozottak-e a mondatban, vagy határozatlanok. A magyar névmások jól elkülöníthetők a határozottság szempontjából. Nagyrészt kizárólagos használatuk a jellemző: vagy határozott tárgyként szerepelnek a mondatban, és akkor határozott ragozású igével alkotnak szószerkezetet; vagy határozatlannak minősülnek, és abban az esetben általános ragozású igét vonzanak.

A mordvin névmások a közlésbeli szempont, a közlésbeli kíváncsiság alapján indeterminatív és determinatív igével egyaránt állhatnak, a mondanivaló meghatározza a határozottsági eszközöket a mondatban.

Különbséget kell tennünk a tárgyias ige tárgyának szemantikai és szintaktikai határozottsága között. A logikailag határozott tárgy szintaktikailag nem mindig határozott. Az egyes és többes számú, első, második személyű névmások tárgyi

pozícióban jelentésük alapján határozottak, szintaktikailag azonban nem (*látlak téged, látsz engem* stb.).

A mordvin tárgyas szószerkezetekben ez a szembenállás még erőteljesebb, minden logikailag határozott tárgy szemantikailag határozatlan szerkezet része is lehet. A mordvin nyelvben a határozott ragozású tárgyas szintagma létrehozásához a határozott tárgy szükséges, ám nem elégséges feltétel, a mondat egészének szemantikája, az ige aspektusa is befolyásoló tényezőként lép föl. A határozott ragozás használatát nem az ige tárgyas jelentése vagy nem a tárgyi bővítmény pusztá megléte, hanem a tárgyi szerkezettag jellege követeli meg. A határozott ragozás voltaképpen kettős kapcsolatot teremt az igei alaptag és az alárendelt tárgy (determináns) között. Rámutat arra, hogy a cselekvés a tárgyat áthatja, s a tárgy határozott, ugyanakkor azt is kifejezi, mivel a tárgy határozott morfémaival van ellátva az ige (többnyire) befejezett cselekvést jelöl. A tárgyi mondatrész formai és tartalmi elemzésekor mindig a szószerkezet egészére kell figyelemmel lennünk.

A határozott ragozás a nyelvi szerkezetek egységének a példája, a jelentéstartalmat ugyanis formailag is egyértelműen jelöli, akkor is összekapcsolja az egymáshoz tartozó szerkezettagokat, ha a mondatban egymástól esetleg távol állnak.

Ha tipológiai szempontból vizsgáljuk a tárgyas szószerkezeteket, a határozottság eszközei közül a határozott ragozás és a tárgyrag szintetikus eszköz, a névelő analitikus. A mordvinban a determinált ragozású ígét tartalmazó szószerkezetekben mindig szintetikus eszközök használatosak. Történeti szempontból elemezve ezt a jelenséget úgy értelmezhetjük, hogy a magyarban a szintézisre irányuló tendencia idővel helyet adott az analitikus kifejezőmódnak. Erről tanúskodik az a körülmény, hogy a határozottság tekintetében szintetikus jellegű határozott ragozás kiegészült a névelő használatával.

VI. AZ ÁLTALÁNOS RAGOZÁS HASZNÁLATA

Általános ragozást használunk a magyarban intranszitiv ige esetében:

Jézus **elindult**, és **kiment** egy elhagyatott helyre imádkozni (M: 2: 35).

Néhány nap múlva **viisszatért** Kafernaumba (M: 2: 1).

A lány nem **halt meg**, csak alszik (M: 5: 39).

Mindig általános ragozásúak a tárgyas igék tárgyatlan használatban.

De ő szigorúan meghagyta nekik, hogy senki ne **tudjon** a dologról – (M: 5: 43)...

Példabeszédekben **tanított**, ilyen módon (M: 4: 2):

Amint **vetett**, néhány szem történetesen az út szélére hullott (M: 4: 4).

Ugyanez a szabály érvényesül a mordvinban is.

Intranszitiv igével:

Е *Иоаннон тонавтнициятне ды фарисеенсетнеяк **ростовасть**.*

'János tanítványai és a farizeusok **böjtöltek**' (M: 2: 18).

*Зярыя чинь ютазь, Исус таго **сась** Капернаумс.*

'Néhány nap múlva Jézus **viisszatért** Kafernaumba' (M: 2: 1).

*bojaros **ozaś** psi nurdońteń*

'A bojár **beleült** a meleg szánkóba' Keresztes 1990: 82).

М *Лоткась эрьхкть трвас, **ваны** ведти.*

'Megállt a tóparton, **belenéz** a vízbe' (Keresztes 1990: 100).

*Синь куроқ **матодовствь**.*

'Gyorsan **elaludtak**' (Keresztes 1990: 100).

Tranzitiv igék intranszitiv használata:

*kučkurovasto murza velev **ardś** atĩneś alaśaso.*

'Kucskorovóból Murza községbe **hajtott** a lóval az öreg.'

tuś kiś pando alov.

'Az út a hegyről lefelé **vitt**' (Keresztes 1990: 82).

*Весе **варштазевствь** паро Бурнай лангс.*

'Mindannyian a derék Burnajra **néztek**' Keresztes 1990: 88).

М *Ирод инязорось **марясь** Исусто, конань лемесь теевсь парсте содавиксэкс.*

'Heródes király is **hallott** Jézusról, kinek a nevét messze földön ismerték' (M: 6: 14).

šä jäsīḥasə še'raḥ karkāḥä, vaj jotašt' potašt' tošə šimənd 'išt'.

'Abban a forrásban van egy réz merőkanál, ó a vándorok (járó-kelők) azzal **isznak**' (Keresztes 1990: 94).

A tárgyas ige a következő feltételek mellett általános ragozása a magyarban:

1. A tárgy első vagy második személyű személyes névmás.

Odaszólt neki: **Kövess engem!** (M: 2: 14).

De ha téged bírhatnálak

A világért nem adnálak! (Petőfi 1966: 97).

Ezek a személyes névmások, minthogy birtokos személyjellel vannak ellátva, **-t** tárgyrag nélkül is állhatnak és tárgyraggal is.

Miért búsulsz? Tán megbántad már

Hogy engemet megbántottál? (Petőfi 1966: 67).

Mert, oh barátom, azt elhiheted,

Hogy szörnyű mód szeretlek tégedet. (Petőfi 1966: 98).

A határozott és az általános ragozás nem egyformán alkalmas mindhárom személyű tárgy kifejezésére. Mind a határozott, mind az általános ragozás egyes és többes, mindhárom személyű alany esetén utalhat egyes szám harmadik és többes szám harmadik személyű tárgyra. Az általános ragozás egyes és többes szám harmadik személyű személyragjai alkalmasak az első és a második személyű tárgy kifejezésére is:

látnak (engem, téged, minket, titeket).

Az egyes és többes szám második személyű ragok első személyű tárgyra is utalhatnak:

látsz (minket, bennünket).

A többes szám első személyű rag pedig a második személyű tárgyra:

látunk (téged, benneteket) (Abaffy 1992: 226).

Az implicit tárgy esetében a szövegkörnyezetből derül ki, hogy melyik szám melyik személyére utal az igealak.

A tartalmi meghatározottság tekintetében itt van némi következetlenség, hiszen adott szituációban az első és második személyű rag mindig határozott, mellettük mégis általános ragozása igealak áll. A személyes névmások sajátos akkuzatívuszi alakja az **(engem, téged)**, melyben tulajdonképpen a birtokos személyjel tölti be a tárgyjelölést, igen ősi. Lehetséges, hogy még a két igeragozás elkülönülése előtti időből származik. Ugyanis az ily módon jelölt tárgy egyértelműen határozott, felesleges volt még az igealakkal is rámutatni. Ez az ősi szerkezet megőrződhetett akkor is, amikor már mind a tárgy alakja, fajtája, mind az igei személyrag kifejezhette a határozottságot (Abaffy 1991: 159).

A magyar ige általános ragozású alakjai között vannak olyanok, amelyek a határozott tárgyat kifejezhetik úgy, hogy a tárgyat nem kell külön kitennünk, mégis egyértelműen érthető a mondat.

*Tegnap János **hívott** (engem).*

*Mikor **hívsz** meg? (engem)*

*Ők **hívtak**, de én nem mentem. (engem)*

Annak, hogy egy mondatban, a tárgy elmaradhat, a gyakori használat miatt kialakult mondattani tapadás az oka.

A mordvinban egyes szám második személyű tárgy esetén előfordul, hogy az egyes szám első személyű igealak utal a tárgyra. Ez párbeszédekben fordul elő, amikor a beszélő a kommunikációs partnerhez idézi a szavait, és a kontextusból nyilvánvaló a mondat jelentése és a tárgy irányulása.

E ***Иля манче, ривезь. Монь братон эзь мере варишамодо.***

'**Ne csapj be (engem)** róka! A bátyám nem mondta, hogy kinézhetek' (UPTM 1967: 10).

Тон, тон! Ве селметь ёвты!

Te, te! Egyik szemed **elárul!** (UPTM 1967: 12).

Annak ellenére, hogy a közvetlen kommunikáció során a beszédhelyzetből világosan kitűnik, hogy a cselekvés a beszédpartnerre irányul, mégis gyakrabban fordul elő az egyes szám második személyű tárgy névutóval vagy személyes névmással való kifejezése.

E ***Эх, тетяй, кода мон учан эйсьть!***

'Óh, apám, hogy **várlak** már **téged**' (UPTM 1967: 35).

*Тон мекс истя **тапдавтнят** ды **пелнят эйсеснь?***

'Miért **riasztasz** és **ijesztesz meg engem** ennyire? (Keresztes 1990: 86).

E ***Вай, кудос кадан, равжава, мон тонеть.***

'Ó, otthon **hagylak téged**, barna asszony' (UPTM 1963: 170).

Эх, тетяй, кода мон учан эйсьть.

'Ó, apám, hogy **várlak** már **téged**' (UPTM 1967: 35).

*Весе **тонь вешинить.***

'Mindenki **téged keres**' (M: 2: 37).

M ***Зсон вяти велень такор кись.***

'Húz vissza engem a falu sima útja' (Keresztes 1990: 105).

A mordvin nyelvben az általános igeragozásban a mondattani tapadásnak az a foka, amely a magyarban megvan, nem figyelhető meg.

2. A magyarban általános az ige ragozása, ha a tárgy névelőtlen köznév.

A tündérgyerekek ott szízárványt fonnak

szemsugarából a tündérlányoknak (Petőfi 1966 II: 227).

Születése napján Heródes **lakomát rendezett** főembereinek... (M: 6: 20)

A névelő nélküli szerkezetek generikus, nem differenciált szerkezeteket jelölnek. Ezek a szerkezetek szembeállíthatók a határozott névelős szószerkezetekkel, amelynek specifikáló jelentésük van. (**levelet írt** ↔ **írta a levelet**) Ilyen jellegű használatra akkor kerül sor, amikor azt akarjuk jelölni, hogy a főnév határozott (határozott névelővel), vagy azt, hogy egyeditett (határozatlan névelővel). A névelőtlen mondatok egy része, a tárgyas szószerkezet sorrendjének felcserélésével átalakítható határozatlan névelős szintagmává (**rendezett egy lakomát**).

A tárgy határozatlanságának kifejezésére a magyar nyelvben kialakult a határozatlan névelő, mely belső nyelvi fejlődés eredménye. Szófaji elkülönüléssel jött létre, az **egy** szavunk számnévi és határozatlan névmási szerepkörétől eltávolodott, funkcionálisan módosult. Az új szófaj létrejötte után is él mindkét szófaji jelentésében az **egy**.

Leült az asztalhoz és elővett egy könyvet.

Ám ő összehívta őket, és mondott egy példázatot:... (M: 3: 23).

A mordvinban a határozatlan névelő nem alakult ki, határozatlanság kifejezésére az ige és a névszó együttes határozatlan ragozása szolgál:

E *cěpmađan cěpma* 'levelet írok'

ked'd'e ked's jaki, veř noldi. – *pejelis*

'Kézből kézbe jár, vért ont. – A kés' (Keresztes 1990: 80).

puřgiñe veřged'at, mennydörgést hajigálsz

mastor-ava načtat, földanyát áztatod

vid'eñ šuro kastat gabonát növesztasz

vačo peke andat, éhes gyomrot táplálsz

nučkan šed'ej viř'at gyenge szívet gyógyítasz (Keresztes 1990: 83).

M *mon vid'eñ šova, kořänəc vařə, p'rac aluva.* – *jäj-surt'ñə.*

'Gabonát vetettem, a gyökere fölfelé (áll), a feje lefelé (lóg). – A jégcsapok' (Keresztes 1990: 94).

va, koda, sävs keřəñ pargəñü i putš ezənzə vaj-kuču də med'-kuču i jordažə vāri.

'Úgy, hogy fogott egy nyírkéreg edényt, beletett egy vajas kanalat és egy mézes kanalat és feldobta a levegőbe (Keresztes 1990: 124).

Ez utóbbi magyar mondatban az első két igének a tárgya határozatlan (egy kanalat), a **feldobta** ige már határozott, a korábban említett (egy edényt) tárgyra határozottan utal. A **feldobta** ige ragozása szemben a másik két igével, határo-

zott. A mordvin példában a határozatlan tárgy az eredetibb uráli állapotot őrizte meg, a határozatlan tárgy jelöletlen.

3. Határozatlan a ragozás a magyar nyelvben, ha a tárgy kérdő, vonatkozó, határozatlan vagy általános névmás

***Mit tegyek?** Szólj, üdvem gyöngyvirága* (Petőfi 1966 I: 307).

Amit kérünk, add meg! Szólj te is valamit! Ennyiit adok.

Általános az igeragozás a magyarban, ha a tárgynak kérdő, vonatkozó, határozatlan névmási vagy számnévi mutató névmási jelzője van.

Milyen verseket olvasok szívesen? Ilyen lányt keresek. Ennyi ajándékot hozott.

A mordvinban a fent említett névmások indeterminatív és determinatív igeragozás mellett is állhatnak (vö. az előző fejezetben).

4. Megegyezik mindkét nyelvben az igehasználát a főnévi igenév esetében. Ha a főnévi igenévnek nincs tárgya, vagy határozatlan tárgya van, az ige általános ragozású.

Е *Сась ривезь, кундась ойде ярсамо.*

'Jött a róka és **hozzálátott vajat enni**' (UPTM 1967: 259).

***Кинь меряи** саемс никс? – мерс Миша.*

'**Kit akarsz** hozzám adni feleségül?' (UPTM 1967: 354).

5. A magyar nyelvben a tárgyi mellékmondatok főmondatában általában határozott ragozású az ige. **Tudom**, *sokszor gondolt rátok a távollétében*. De: *Azt eszel, amit akarsz*. A mordvinban többnyire indeterminatív ragozásúak, különösen jelen időben. A **tud, lát, hall, néz, mond** igék főmondati igeeként általában indeterminatív alakot vesznek fel, mivel az ige szemantikája folyamatos cselekvésre utal.

Е *Каня, мон меряи, тетъкай, ирецтат?*

Каня, мон меряи, корьмай сэредят?

'Talán ittál, apám, **mondom**,

Talán beteg vagy, jótevőm, **mondom**' (UPTM 1965: 186).

***Ваныть:** кияванть каршюст душмант сыть.*

'**Nézik:** az úton szemben tatárok jönnek' (Keresztes 1990: 87).

Általános ragozású igealak a magyarban tehát határozott szabályok, illetve feltételek mellett lehetséges, a tárgy határozatlansága megköveteli az általános ragozást; valamint az egyes szám első személyű igealak második személyű tárgy esetén áll általános ragozásban.

A mordvinban indeterminatív az igeragozás ha a tárgyas szintagma bővítménye határozatlan, azonban indeterminatív ragozás határozott tárgy esetén is szabályos nyelvi kifejezőmód, ha az ige funkcióját (folyamatos volta) megköveteli. Ennek következményeképpen a mordvinban határozott tárggyal determinatív és

indeterminatív ragozású ige is használható. (Az általános ragozású ige és a határozott tárgy által alkotott szintagmákról lásd az előző fejezetben írottakat.)

A magyar és a mordvin nyelvben az igeragozás használatát a következő táblázat jellemzi. A határozott igeragozást (+) jellel, az általános ragozást (–) jellel jelölöm.

A tárgy	Magyar	Mordvin
tulajdonnév	+	±
határozott köznév	+	±
3. személyű névmás	+	±
1., 2. személyű névmás	–	±
birtokos személyjeles névszó	+	±
főnévi mutató névmás	±	±
általános névmás	+ (–)	±
kölcsönös	+	±
sorszámnév	+	±
főnévi igenévi tárgy	□	±
tárgyi mellékmondat	+	±
kérdő névmás	–	– (+)
vonatkozó névmás	–	±
határozatlan névmás	–	±
kijelölő jelzői tárgy	+	±

VII. AZ IGEIDŐK ÉS A RAGOZÁS VISZONYA

Amikor az igével alkotott tárgyas szintagmákat vizsgáljuk, feltétlenül figyelmet kell fordítanunk az igeidők jelentésére. A mordvin nyelvben az ige akkor lehet határozott ragozású, ha határozott a tárgya, a másik még szükséges feltétel az, hogy az ige befejezett cselekvést jelöljön. Így a befejezettség és az igeidő szoros kapcsolatban áll egymással. Az igeinek perfektív jelentése csak múlt és jövő időben lehet, az ige csak e két időben vehet fel determinatív ragozat. Az igeidő és az igeminőség összefüggései az alapnyelvig vezethetők vissza.

Az uráli alapnyelvben, annak korai időszakában az igei időrendszer még nem alakult ki, az igealakok csupán a cselekvés, történés minőségét jelölték. Az alapnyelvben duratív-kontinuatív, illetve momentán akcióidejű igék állhattak egymással szemben. Ezek nem rendelkeztek a mai értelemben vett időrendszerrel, és időjel nélküli aoristosnak, neutrális igeidőnek nevezett paradigmasoruk volt, mely a duratív igék csoportjában folyamatos, a momentán jelentésű igék esetében befejezett cselekvést fejezett ki. A folyamatos igeéknél a múltban lezárult cselekvést perfektív igeképzővel, a befejezett igeéknél a cselekvés folyamatát gyakorító-folyamatos igeképzőkkel juttatták kifejezésre (Rédei 1997: 36, Hajdú 1966: 72). Tudjuk, hogy a finnugor nyelveknek igen gazdag képzőrendszerük van, s ez ősi örökség. A nyelv használói a beszéd során a tömorfémához valamely új elemet (képző) tettek, s ezzel az alapjelentés megváltozott. Az uráli alapnyelvben úgyszólván minden mássalhangzó lehetett képző, a képzők jelentős része poliszemantikus, módosította a szó jelentését, a szavak új jelentése az alapszó jelentésétől, a beszédhelyzettől is függött. Egyes képzők gyakorító, mások mozzanatos jelentésmódosító szerepben állandósultak. Ezek a cselekvés aspektusának: folyamatos vagy egyszeri voltának megjelenítésére, azaz a folyamatos és befejezett cselekvés kifejezésére váltak alkalmassá. A cselekvés minősége és ideje között összefüggés van. A folyamatos cselekvés önmagában jelen idejű, hiszen a cselekvésnek nincs vége a közlés időpontjában. A mozzanatos viszont kimondásakor már megtörtént, múlt idejű cselekvést fejez ki. Ha tehát egy igét az alapjelentése a mozzanatos jellegűek közé sorolta, annak pusztá töve már múlt idő volt, és ha jelen idejűvé akarták tenni, az igét át kellett szerkeszteni folyamatossá, azaz egy gyakorító képzőt kellett hozzátenni. Erre következtethetünk például a szamojéd nyelvek időjelölési rendszerének abból a sajátosságából, amely az igeminőség és időesetek archaikus összefüggéseit mutatja. A szamojéd nyelvekben ugyanis van az időjeles alakokon kívül egy időjel nélküli paradigmasor, ahol az egyes alakok jelen vagy múlt időt jelölő értéke az ige minőségétől függ. A nyenyec *xā-š* 'meghalni', *temtā-š* 'megvenni' stb. igék momentán jelentésűek, az igék időjel és képző nélküli alakja múlt idő értékű: *xā*

'meghalt, *temtā*-dm 'vettem'. Az igéknek egy másik csoportja duratív minőségű: *jīle*-s 'élni, *junrā*-s 'kérdezni'. Ebben az esetben a *tő* + *rag* kapcsolat jelen idő értékű (Hajdú 1966: 73, Bárczi 1990: 15, Rédei 1984). Hasonló jelenségek az ugor nyelvekben is vannak. Például a déli osztják nyelvjárásban a pusztá igető a múlt idő kifejezésére szolgál: o. *pan-*: *panem*, *panen*, *panet*, 'letettem, letettél, letett', ezzel ellentétben jelen időben *t>d* gyakorító képzőt kap: *pandem*, *panden*, *pandet* 'leteszem, leteszed, leteszi'. Az ige időértékének igeminőséggel való kifejezésére feltehetőleg az uráli alapnyelv korai időszakára volt jellemző. Ez a kezdetleges időjelölési mód azonban nem tűnt el nyomtalanul, hanem átalakult, újabb időrendszerekbe beépülve egyes nyelvekben mind a mai napig fennmaradt. Az időnek az igeminőséggel való összefüggése – kiegészülve a határozottáltalános ragozással ma is jelen van a mordvin és a magyar nyelvben egyaránt.

A mai finnugor nyelvek, köztük a magyar és a mordvin is három időt különböztetnek meg, a jelen, múlt és jövő időt. A mordvin nyelv rendszerének, felépítésének, paradigmáinak leírása a vizsgálatának korai időszakában nehézkes volt, sok hibás megállapítás, következtetés kísért. Pavel Ornatov az igeről szólva 11 múlt időt állapított meg (ld. Szerebrennyikov 1960: 211). A határozott ragozást szenvedő igeragozásnak vélte. Az igeragozással kapcsolatos elméletét az ige-idők, az aspektusok, az igeképzők jelentésének nagyfokú keveredése jellemezte. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy Ornatov elkülönítette a jövő időt, melyet a későbbi kutatók közül sokan hosszú ideig nem vettek észre. Az első erza nyelvten is ugyanebben az évben jelent meg, H. C. Gabelenz írta, német nyelven (ld. Szerebrennyikov 1960: 211). Ő mindössze két igeidőt vizsgált, jelent és múltat. Megkísérelte néhány képző jelentését is leírni. Munkájában több igeképzőt is elkülönített, ám csak egynek a jelentéskörét, a *-kne-* képzőét határozta meg. Az idő kérdésében a későbbi kutatók mind egységes álláspontot foglalnak el. Nagyon sokáig, csak két idővel számolnak (Budenz 1877: 211). A mordvin nyelv, a nyelvjárások és a nyelvtörténet kutatásának nagy alakja Heikki Paasonen. Hosszú ideig az ő munkássága határozta meg a nyelvtörténeti kutatásokat, ám az ige területén új jelenségeket nem tárt föl. 1929-ben jelent meg a mordvin nyelv és folklór kiváló ismerőjének Jevszevjevnek a munkája *A mordvin nyelv alapjai*. Részletesen elemzi az igeidőket, számba veszi az időjeleket. Kitér arra a finnugor nyelvekre jellemző sajátosságára, hogy a jelen idő alakjai megegyeznek a jövő időével. A jövő idő mellett a jelen és a két múlt időt is tárgyalja. Jevszevjev munkája jelentős esemény volt a mordvin nyelv és az ige kutatásában. Az igeidőket elsőként határozta meg úgy, ahogyan azt a későbbi nyelvtenok többsége is tanítja (Bubrih 1947: 34, Szerebrennyikov 1960: 217, 1967: 150-160, Keresztes 1990: 39). Koljagyonkov (1963: 436) két időt vizsgált az egyszerű igealakok között: múlt időt és a jelen/jövő idő alaki egybeesése miatt a nem-múlt időt. Ez a nem-múlt idő a befejezett cselekvést jelentő igék esetében jövő időt jelöl:

мон кучан патяненъ сѣрма 'elküldöm a levelet a nővéremnek'.
(Koljagyonkov 1963: 496).

A jelen idő használata

A magyarban is és a mordvinban is egy jelen időt tartunk számon, amely egybeesik a mindenkori beszédidővel, illetve tartalmazza azt.

A jelen idő jelölheti az aktuális, valóságos jelen időt, a magyar nyelvben határozott és általános ragozású igealak egyaránt állhat a mondatban e jelentés kifejezésékor.

Azt mondja az öreg: ... (határozott ragozású igealak)

A pénztárnál ott ül az öreg községi pénztáros, zsugori marokkal **számolja a pénzt, a koronát**... (Móricz 1963: 72) (határozott ragozású igealak)

Minden urat megölnék most! – ordította az egyik... (Bíró 1963: 232)

(határozott ragozású igealak)

Ez **mindent eltakar**. (általános ragozású ige)

Mit keres itt? (általános ragozású ige)

A mordvinban ebben a jelentésben csak indeterminatív igealak fordul elő.

E *aťaś i meri*:... *Azt mondja az öreg*... (Keresztes 1990: 81) (indeterminatív igealak)

aťaś jala pañi alašańt', di sońśkak lezdi teńze. 'Az öreg egyre csak **nógatja a lovat**, és maga is segít neki' (Keresztes 1990: 81).

Нейсытъ нетъ покш мазый кудотненъ?

'**Látod ezeket a hatalmas épületeket**' (M: 13: 2)?

M *ton mežď t'asə vešeńd'at, kelažkă* '**Mit keresel itt, róka koma**' (Keresztes 1990: 99)?

ton mes t'afta ävfňat i salgəndat esen 'Miért **riasztasz és ijesztasz meg engem**' (Keresztes 1990: 90)?

mon oču viřen kirdi-kařdajan

mon pednaj al'än pavaz azijan

'Egy nagy erdőnek tündére vagyok

én a szegény ifjúnak **szerencsét jósolok**' (Keresztes 1990: 98)

A jelen idő általános, minden időre érvényes igazság kifejezésére is szolgál.

E ... *кие монъ лемсэ тамашам meu, сенень мондень берянь вал а етави*.

'Aki a nevemben **csodát tesz**, nem fog egykönnyen szidalmazni (M: 9: 39).

M *Ули тяштеньязе – эсонь терди*

'Van egy csillagom – **hív engem** (Keresztes 1990: 105).

Amit nektek mondok – mindenkinek **mondom**. (M: 13: 37)

A jelen idő alkalmas a hosszantartó, befejezetlen cselekvés kifejezésére a magyarban és a mordvinban egyaránt:

„*Az éjszakákat keresztülvirrasztom,*

Az álmot már nem is keresem én,

Úgysem találom” (Petőfi 1966 I: 484)

ру́жјанс са́ажај... 'puskáját megtölti' (Keresztes 1990: 98)...

сон шу́жарнә по́ри, пе́јт' шова́ј.

'Egy szalmaszálat rágsál, **a fogait élesíti** (tkp. fogakat élesít)' (Keresztes 1990: 99).

E *Кискатне ривезенть сасыть*. 'A kutyák **kergetik a rókát**' (UPTM 1967: 31).

Мезе масторонть сех мазый?

Паряк, се, зярдә коритат

Кельме педь коське турвасо.

'Mi a legszebb a világon:

Talán az, amikor hideg **víz**

kortyolsz kiszáradt ajkaddal'? (Keresztes 1990: 90).

Эрьва цецянь танстенть варчи

'Minden virág **ízét megízleli**' (Keresztes 1990: 90).

A magyar nyelvben az ismétlődő cselekvést jelentő igék mellett határozott ragozású igealak áll (*az éjszakákat ... keresztülvirrasztom, Az álmot ... nem keresem*), ha a tárgy határozottsága megköveteli. A mordvinban a folyamatos cselekvést, történést kifejező igék determinatív ragokat nem vehetnek fel akkor sem, ha morfológiailag jelölt határozott tárggyal rendelkeznek (*танстенть* 'ízét', *ривезенть* 'a rókát').

Megállapítható, hogy a határozott ragozású igék a mordvinban a nem múlt idő alakjait felvéve az esetek igen nagy számában a jövő idő jelentésével bírnak.

E *Минсь сыретьяно, пиксэнть сейсы, ды чавсамизь.*

'Mi öregek vagyunk, **a kötelet elszakítja (majd), minket pedig meg (fog) ölni**' (UPTM 1967: 21).

Тяян сонсь мельганок пани-нейке кундасамизь.

'Apám maga jön utánunk, mindjárt **elfog bennünket**' (UPTM 1967: 41).

ад'ä, кутанäј, канд'ä

'Hagyd el, komám, **majd viszlek**' (Keresztes 1990: 96).

Azonban vannak olyan igék, amelyek jelen idejű határozott ragozásuk ellenére sem jövő időt jelölnek.

E *Мон сонзе а codaca*. 'Én őt nem ismerem'.

M *Буданешть мон codaca*. 'Ismerem Budapestet'.

kel'kt'ä toñ 'Szeretlek'.

tosa šembə hüjt'sak 'Mindenkít itt látok'.

kelažš vərgažt' langs. kuva mol'i, soñc kortaj:

– *šavəf af šavəft' kandsi*.

'Felült hát a róka a farkasra. Ahogy megy, magában beszél:

– Vert **visz veretlent**' (Keresztes 1990: 96).

A meserészletben a **kandsi** 'visz' ige determinatív ragozású, jelen idejű, annak ellenére, hogy a cselekvés folyamatos aspektusú.

A fenti mondatok állítmányai, bár határozott ragozásúak, mégsem értelmezhetők jövő idejű igeként. Ez a jelenség hasonló a magyar nyelvben érvényesülő szabályhoz, melynek értelmében a határozott tárgy határozott igeragozást követel jelen időben is. Valamint rámutat arra, hogy az igék egy bizonyos szemantikai csoportja determinatív ragokat felvéve jelen időt jelöl. JEVSZEVJEV óta ismert az a szabály a nyelvészeti szakirodalomban, hogy a határozott ragozású igéknek csak két idejük van, jövő és múlt, mivel mindig befejezett cselekvést jelölnek. Azaz a jelen idejű (nem múlt Koljagyonkov szerint) határozott ragozású igealak befejezett jövő időt jelöl. Azonban ez a szabály nem érvényesül teljes mértékben, ahogyan a fenti példák is mutatják, az érzékelést kifejező igék csoportjában számos kivétellel találkozunk.

Az indeterminatív ragozású igealakok is alkalmasak a jövő idő kifejezésére. A következő mondatok igéi jövő időt jelölnek, a tárgy határozott, az ige ragozása mégis indeterminatív. Ennek az az oka, hogy az általános ragozás rámutat a tárgyra irányuló cselekvés általános, időhöz nem kötött jellegére. Az indeterminatív ragozású igealaknak az általános tényközlés a feladata.

E *Тонь мейтян эрькекс, монь велявтан калокс*.

'Téged tóvá **változtatlak**, és magam hallá változom' (UPTM 1967: 41).

Монь тыненк понань цюклат кодан.

'Gyapjú **zoknit kötök** (majd) neked' (Szerebrennyikov 1960: 219).

M *läd'st'ä numəlnäj,*

ked'näčəñ martə langəžən ščajan

šivəl'čəñ martə pekəžəñ trəjan

'Lelőlek nyuszika

Bundáddal **magam felöltöztetem**,

húsoddal **hasamat táplálom** (Keresztes 1990: 98).

A mondat igéjének aktuális jelentését maga a kontextus határozza meg. A beszédben nagyon gyakran jövőre utaló határozók, határozószók teszik egyértelművé a jövő idejű jelentést mindkét nyelvben:

- E *Сак монень ванды инжекс, вансять левксень.*
'Gyere el hozzám **holnap** vendégségbe, **meglátogatod a kölykeimet**'
(Keresztes 1990: 85).
- M *Сак ванды пялон инжекс, ванцайтъ монъ уднен.* 'ua.' (Keresztes 1990: 100).
vaj, kumañaj, vol'äcä, uža, azəndan päk oçu nužaze.
'Jaj, komám, ahogy akarod. Várj, **elmondom** az én nagy **bajomat**'
(Keresztes 1990: 96).
s rábírhat-e majdan egy ifjú szerelme,
hogy elhagyod érte az én nevemet? (Petőfi 1966 II: 150).
Ha eldobod egykor az özvegyi fátyolt,
Fejfámra sötét lobogóul akaszd (Petőfi 1967 II: 150).

Mindkét nyelvben a jelen idő és a jövő idő azonos, időjel nélküli alak. A legtöbb finnugor nyelvben a jövő idő legáltalánosabb kifejezőmódja a jelen idő használata.

A jövő idő használata

A jövő idő mint időviszony kifejezhető szintagmával, (*holnap írom meg a levelet*), jelen idejű alakkal (*megyek, kérek egy kis vizet*), valamint körülíró, de még morfológiai természetű szerkezettel a magyar és a mordvin nyelvben egyaránt.

Mindkét nyelvben megtalálható az analitikus szerkesztésű jövő idő is. A magyar nyelvben az összetett jövő igeragozási rendszerünk utolsóként kialakult paradigmája. A XV–XVI. századi szövegekből kitűnik, hogy több ige is alkalmas volt a jövő idő kifejezésére. Közülük kettő maradt életképes: a **kezd** és a **fog**. A **kezd** alkalmazását elsősorban a latin minta támogatta, a **fog** igét a főnév + igenév szerkesztésmód inkább a beszélt nyelvben lehetett honos (E. Abaffy 1992: 135), nyelvünkben végül is ez a forma maradt fenn. Kialakulásában valószínűleg a **fog** igének a 'kezd' jelentése szolgált: **hozzáfog, nekifog**. Ezt alátámasztja az is, hogy egy időben a **kezd** is szolgált a jövő kifejezésére. Aki elkezd valamit, az majd csinálni fogja. A fog azért kerekedhetett felül, mert a **fog** -nak 'kezd' jelentése nem általános, félreértéssel kevésbé fenyegetett, mint például a **kezd írni** alak.

A mordvinban a **karmams** 'kezd' segédige és az ige **-mo/-me** végű második infinitívusza alkotja az összetett jövő időt: **karman lovnomo** 'olvasni fogok'. Ez a jövőidő-típus a mordvinban is késői alakulat. Szerebrennyikov utal rá (Szerebrennyikov 1967:160), hogy D. V. Bubrih nem is tartotta önálló, külön

jövő időnek. Létrejöttének az lehetett az oka, véli Szerebrennyikov, hogy szükség volt a jelen idő szemantikai megterheltségének csökkentésére. Azonban ez nem következett be, mint ahogy korábban utaltunk rá, a jövő idő jelentését a jelen idejű is kifejezheti.

A két nyelvben az összetett jövő idő használatában eltérés tapasztalható a tárgyas szó szerkezetek felépítését illetően.

A magyar nyelvben a **fog** segédige határozott és általános ragozásban is előfordul, attól függően, hogy a hozzá csatlakozó főnévi igenévnek milyen jellegű a bővítménye.

Ha a főnévi igenév tárgya határozott, a segédige határozott ragozású.

*S egy nemzet **fogja megtapsolni lantom**: (Petőfi 1966 I: 376).*

Tedd föl fejemre, tedd e koszorút!

Ha most nem érdemelném is, talán

***Megérdemelni fogom** ezután (Petőfi 1966 I: 376).*

Ha főnévi igenévnek nincs tárgya vagy határozatlan a tárgya, a **fog** segédige általános ragozású:

A mordvin összetett jövő idejű alakban a segédige csak indeterminatív ragozású lehet. Ez a jövő idő hosszantartó, befejezetlen cselekvést jelöl. Az összetett jövő speciális aspektus jelentése megegyezik az orosz nyelv összetett, folyamatos jövő idejével:

я буду читать книгу (foly.) ↔ прочту книгу (bef.)

'könyvet fogok olvasni ↔ elolvasom a könyvet'

Е *Куватьс а куватьс кармат удомо?*

'Sokáig **fogsz aludni**'? (UPTM 1967: 359).

Вейсэ минь тюринек гуенть каршо, ней вейсэ карматано бороцямо бояртнэнь каршо.

Együtt küzdöttünk meg a kígyóval, most együtt **fogunk harcolni** a bojárok ellen' (UPTM: 1967: 358).

Az analitikus jövő idő képzésében részt vevő **karmams** 'kezd' ige igeneves szerkezetekben meg is őrizheti eredeti jelentését.

Е *Неизь тосто атянь марто тейтеренть ды кармась толонть валямо.*

'Meglátta ott az apót a lánnyal és **elkezdtek a tüzet oltani**' (UPTM 1967: 299)

Мазьян, парян ды карман ведень кандомо?

'Szép vagyok, jó vagyok, **fogok** én majd **vizet hordani**'? (UPTM 1967: 42).

Атясь саузе узерензэ дьтусь вирев. Мольсь тумонть алов ды кармась стукамо.

'Az apó fogta a fejszáját és kiment az erdőbe. Odament a tölgy alá és **elkezdett kopogni** (UPTM 1967: 191).

Мусь коське тумо ды кармасть керямонзо.

'Talált egy száraz tölgyet és **elkezdte kivágni**' (UPTM 1967: 193).

Керинизь бужанть, кармасть печкемензэ.

'Megbéklyózták a bikát, és **hozzáfogtak, hogy levágják**' (UPTM 1967: 21).

A **karmams** segédigeként is, és 'kezd' jelentésben is utalhat a határozott tárgyra, az infinitívuszon megjelenő birtokos személyjellel:

E **karmam sajemezt** 'majd megfogom őket' Px Pl3

M **karmam sävəmæzt** 'ua.' (Keresztes 1990: 48).

M **valgs langæænæ varci, karmaş karamænæ bokænc.** Px Sg3

'Rászállt egy varjú és **elkezdte az oldalát vájkálni**' (Keresztes 1990: 96).

A múlt idő használata

Az uráli alapnyelvre két múltidő-jelet következtettek ki, az ***-i** és az ***-s** morfémát.

A magyar nyelvben ezek közül csak az ***-i**-nek van folytatása az elbeszélő múlt alakjaiban: **látá ~ látá, kére ~ kére**. A finnugor eredetű múltidő-jel mellett újabb eszköz alakult ki a múlt idő kifejezésére. Az ősmagyar kor folyamán történt az átalakulás, melynek során a **-t** képzős befejezett melléknévi igenév *verbum finitum*má vált. A **-t** a cselekvés, történés eredményét jelentő befejezett melléknévi igenévnek (illetve *nomen actin*ak) állítmányi szerepében vált a *verbum finitum* időjelévé, az igealak eredetileg a befejezett cselekvést, történést jelölte. Az elbeszélő múlt alakjai mai nyelvünkben nem használatosak, a múlt időt a **-t** jeles múlt idő alakjaival fejezzük ki. Az ómagyar korban négy kijelentő módbeli múlt idő volt, az egyes múlt idők különböző, többé-kevésbé kötött funkcióval rendelkeztek (Abaffy 1983: 116, Rédei 1958: 422, Rédei 1990: 76). A **lát vala** a múltban folyó, ismétlődő cselekvést, a látott a befejezett cselekvést jelölte, a **látá** az elbeszélő múlt alakja volt, a **látott vala** típusú múlt idő egy másik múltban bekövetkezett cselekvéshez képest egy régebbi cselekvést fejez ki. A **-t** jeles múlt idejű alakok kezdetben a történés, cselekvés befejezéseként létrejövő állapotot, illetve a cselekvés, történés eredményét jelölhették, később a jelentés átfonódásával azt a történést is, mely a múltban ment végbe. Végül pedig csupán a múltban folyó cselekvést is kifejezhette. A **-t** jeles múltnak a befejezettségre utaló elvesztett funkcióját az ősmagyar kor végétől folyamatosan alakuló perfektiváló szerepű igekötő-rendszerünk vette át, valamint a nyelv gaz-

dag képzőrendszere is hozzájárult a cselekvés folyamatosságának, illetve befejezettségének érzékeltetéséhez.

A befejezett jelentésű múlt idő

Behordta a szénát gazda padlására,

Üres szekérével ballag a tanyára. (Petőfi 1966 II: 142).

Amit már megírtam, elmondjam újrolag? (Petőfi 1966 II: 197).

Elmondjam, mennyire földúltad eszemet? (Petőfi 1966 II: 197).

Tudod, hogyan történt? a nagy király elé

Vitték a törököt... (Petőfi 1966 II: 133).

A kardot is többi fegyveréhez tette (Petőfi 1966 II: 144).

Kezébe vette a gyermeket,

a szépséges Nuját (Keresztes 1990: 128).

A **-t** jeles múlt idő a magyarban érzékeltetheti a folyamatos múlt időt is.

Egész nap fényképeket nézegetett.

Nézte a tévét és kötött.

A mordvinban az alapnyelvi múltidő-jeleknek van folytatásuk, azonban nem alkotnak külön időt, ugyanannak a múlt időnek a jelölésében vesznek részt, ám különböző személyeket fejeznek ki: az erzában az **ś** a harmadik személyben jelöli a múlt időt: **sodaś** 'tudott', **sodaśt** 'tudtak', a többi személyben az **-i** a múlt idő morfémája: **sodiñ** 'tudtam', **sodit** 'tudtál' stb. A moksa nyelvben az **-i** múltidő-jel csaknem teljesen eltűnt.

A mordvin nyelvben két múlt idő van. Az első múlt idő mindenféle változás nélkül alkalmas a hosszantartó és a befejezett cselekvés nyelvi kifejezésére egyaránt. Az ige folyamatos cselekvést jelöl, múlt idejű indeterminatív ragozásban áll a következő példamondatokban:

E *Сыржа саузе ватракшонтъ кедезэнзэ ды ванны эйсэнзэ.*

'Szirzsa kezébe vette a békát és nézegette' (UPTM 1967: 199).

A **vanoms** 'néz' igéhez **-n** gyakorítóképző járult, a cselekvés hosszantartó voltának kifejezésére.

E *Аштеть, аштеть колмо аят, колмо братт, нуземе нурнасть.*

'Ott állt, ott állt a három öreg, a három testvér és esőt gyűjtöttek' (UPTM 1967: 364).

M *Мазыда мазы Нуя од стирец,*

Канды кядьсонза цецянь ашкотфя.

'Szépséges szép fiatal lány Nuja,

kis virágcsokrot tartott a kezében' (Keresztes 1990: 102).

Az első múlt időben az indeterminatív ragozású ige jelölhet befejezett cselekvést a magyarban is és a mordvinban is.

- E *Heй мезень берань мон теинь*. 'Rosszat tettem én most' (UPTM 1967: 355).

Ovtoś kanaś t'enze peškše pař med'. A medve teli bődön mézet hozott neki (Keresztes 1990: 85).

- M *Кандсь сон мархтонза аф пара куля*.

'Rossz hírt hozott magával' (Keresztes 1990: 101).

Мес сиводенасть Потмав ямишкоксь?

Мес сиводенасть Колана ширл?

'Miért küldtek engem Potyma faluba kocsisnak?

'Miért küldtek engem Kolopinóba'? (UPTM 1963: 181).

Az első múlt idő határozott ragozású igealakjai a mordvinban, mint arra már Jevszevjev is, Bubrih is rámutatott, befejezett aspektusú cselekvés kifejezésére szolgálnak.

- E *Солдатось ваткизе нумолонть, кеденть ды потмонть максызе кискантень а сывеленть керсизе ды вачкизе котёлокозонзо*.

'A katona megnyúzta a nyulat, a bőrét és a belsőséget a kutyanakadta, a húst felvágta és beletette az üstbe' (UPTM 1967: 309).

son andińze Pevksenze, šimd'ĩńze lovsodo,

mad's sońs di mad'st'ĩńze sinst vakssonzo,

'Megetette a kölykeit, megittatta őket tejjel,

majd lefeküdt, és maga mellé fektette őket is' (Keresztes 1990: 84).

- M *Сембе кулезь ни Нуянь мораманц*.

'Mindnyájan felismerték már Nuja énekét' (Keresztes 1990: 102).

Аф шарьхкодезь ванцть пара Бурнай ланго,

Кона кандозень така кулятнень

'Értetlenül néztek a derék Burnajra,

aki a súlyos híreket hozta' (Keresztes 1990: 102).

A múlt idejű igével alkotott tárgyas szószerkezetek kifejezhetnek tehát befejezett cselekvést, függetlenül attól, hogy determinatív vagy indeterminatív ragozású az ige. Az indeterminatív igét tartalmazó szintagma befejezett aspektusa a szövegkörnyezetből derül ki. Ezekben a szószerkezetekben a bővítmény, a tárgy jelöletlen, mivel határozatlan. A másik csoportban a szószerkezet igei tagja befejezett jelentést hordoz, ragozása indeterminatív, a bővítmény jelölt.

A magyar múlt idő és a mordvin első múlt idő használatában megegyezik az, hogy a folyamatos és a befejezett cselekvést egyaránt kifejezhetik, a határozott

ragozású főnév a mordvinban befejezett jelentésű igével állhat. A mordvinban a befejezettség jelentése és a határozottság (igeragozás, határozott tárgy) szoros összefüggésben vannak. A magyar nyelvben a tárgyas szintagma meghatározó eleme a bővítmény, folyamatos akcióminőségű ige is lehet határozott ragozású (**nézegette a békát, sokáig írta a levelet** stb.).

Az erza-mordvinban van egy másik múlt idő is, ezt a múlt időt elsőként M. E. Jevszjev (1963:192) elemezte. Jele az erzában **-il'**, moksában az **-l'** összetett alakból egyszerűsödött. A jelen idejű melléknévi igenév és az **ulems** 'lenni' segédige összekapcsolódásával jött létre. Az igealak a múltban ismétlődő cselekvés, a múltban bekövetkezett, hosszantartó állapot jelölésére alkalmas. Az igealak a moksában a kötőmód alakjaival megegyezik.

Е *Эсть юта тия од цѣра ды од тейтерь? Ютасть, – лери попось – кода мон **те церкованть** ансяк **строилинь**.*

'Nem járt erre egy fiatal fiú és egy lány? Jártak itt – mondja a pópa – amikor **ezt a templomot** még csak **építettem**' (UPTM 1967: 41).

*Эрва валске ловнозь **нолдылинек мекитнень**. Чокинеяк, кода сыльт, **ловнылинек**.*

'Minden reggel **kiengedtük** a méheket. Este, amikor visszajöttek, **megszámoltuk őket**' (UPTM 1967: 353).

*Лельканзо кавонест сонзе пек **вечкилизь**.*

'Mindkét bátyja nagyon **szerette őt**' (UPTM 1967: 278).

A második múlt idő ritkán használatos, jelentései kifejezhetők az első múlt idő alakjaival, ha azokat gyakorító képzővel látjuk el. Ugyanis az igék gyakorító képzős alakjai a második múlt jelentését átveszik.

A finnugor alapnyelvben nem volt múlt idejű összetett igealak. Mindkét nyelvben kialakult az összetett múlt idő, amely a létige segítségével jött létre, s a létige a cselekvést jelölő ige után állt. Különbség a két nyelv összetett múlt ideje között az, hogy a mordvinban az igenévi eredetű alak után álló létige agglutinálódott, míg a magyarban nem. Az összetett múlt idő megtalálható még a csere-miszben, a permi nyelvekben, csuvasban és tatárban is. Az összetett múlt időnek a létigével való kialakítása a török nyelvekre jellemző, s létrejöttük a magyarban is, és a mordvinban is török hatással magyarázható, hiszen e nyelvek alakulásában jelentős szerepe volt a törökségi nyelveknek. Az ősmagyarság nyelvének változásában az időszámításunk előtti I. évezredben, elsősorban a törökség bolgár török ágának nagy szerepe volt. A nyelvünkbe került török jövevényszavaink is erről tanúskodnak (Bereczki 1998: 202).

VIII. BEFEJEZÉS

Munkámban a magyar és a mordvin igeragozás használatát elemeztem a két nyelv tárgyas szintagmáinak egybevetésével. A magyar nyelvnek más nyelvekkel, így a rokon nyelvekkel való egybevetése hozzásegít bennünket anyanyelvünk szerkezetének jobb megértéséhez, tudatosításához, a benne működő folyamatok megismeréséhez.

Elemzésemet két nyelvre, a magyarra és a mordvinra terjesztettem ki. Genetikai szempontból mindkét nyelv az uráli nyelvcsalád tagja, a nyelvcsaládon belül különböző ágakhoz tartoznak. A magyar az ugor ághoz, a mordvin a volgai ághoz. A kapcsolat közöttük a finnugor egység felbomlásával megszűnt. A finnugor egységből való kiválás után a két nyelv külön utakon fejlődött, ezért sok változás következett be a nyelvek életében; azonban mindkét nyelv megőrizte az uráli nyelvekre jellemző sajátosságok jelentős részét.

Ellentmondásos a két nyelv viszonya, sokan rámutattak arra a nagyszámú tipológiai egyezésre, amely a két nép mai földrajzi elhelyezkedése és az elválás időbeli távolsága miatt nehezen magyarázható; ugyanakkor a magyarnak és a mordvinnak van a legkevesebb közös uráli eredetű szava.

A magyar és a mordvin igék paradigmájában megfigyelhető hasonlóságok jelentős része genetikai kapcsolatra vezethető vissza, azaz uráli eredetű. A finnugor ágon belül az ugor nyelvekben és a mordvinban egyaránt kialakult a határozott-általános igeragozás kettőssége, annak ellenére, hogy a magyar és a mordvin nyelvek egymásra közvetlenül nem hatottak, közeli kapcsolatban nem álltak egymással.

A magyar és a mordvin nyelvben a határozottságot a főnév és az ige kategóriájaként szemlélhetjük, nyelvtani-alaktani kategóriaként, amelyek kölcsönös függőségben vannak. Az igei meghatározottság kategóriáját a magyar nyelvben az igealak alaktani kitevője fejezi ki, vagyis a határozott ragozás morfémai. A határozott ragozás uráli eredetre vezethető vissza. Ugyanis szinte valamennyi uráli nyelvre érvényes szabályszerűség az, hogy az igéknek egyes szám harmadik személyben kétféle alakja lehetséges: egy ragos és egy ragtalan. E kétféle alak funkcionális különbség hordozója volt, a harmadik személyű személyragos alak már az alapnyelvben is az ige határozott tárgyára utalt.

A magyar, a mordvin, az obi-ugor és a szamojéd nyelvek esetében az indeterminált igeragozás különbségét adja ez a kettősség, azokban a nyelvekben, amelyek nem élnek a határozott-általános igeragozás lehetőségével, úgy maradt fenn ez a különbség, hogy a személyragos forma a tranzitív igékhez járul, vagy legalábbis régi kapcsolata a tranzitív igével közvetlenül kimutatható.

A határozott ragozás az egyes nyelvek önálló életében alakult ki, így az azonos funkció mellett jelentős formai különbségek mutatkoznak az egyes finnugor nyelvekben, a tárgy és az ige viszonya erősen differenciált, s a különböző nyelvekben e viszony alaki kitevői etimológiailag is különbözőek.

A magyar ragozási rendszer kétféle tárgyra utaló jelentést ismer. Az egyik típus csak egyes szám első személyű alak esetében lehetséges, és a második személyű tárgyat jelöli: *látlak* stb. A másik típus a határozott harmadik személyű tárgyra utal, itt teljes a ragozási sor: *látom, látod, látja*. Ezek az alakok akkor használatosak, ha a következő három feltétel adva van: van tárgy, a tárgy harmadik személyű és határozott.

A határozott igeragozás morfémai névmásból agglutinálódtak, az egyes szám első és második személyű rag eredetileg az alany személyét jelölte, a harmadik személyben pedig egy akkuzatívusz értékű személyes névmást kell keresnünk. Az igealak felépítése: igető + időjel (ha van) + a záró morféma, amely vagy a tárgyra mutat vagy személyrag.

A mordvin nyelvben a determinált igeragozás rendszere sokkal kiterjedtebb mint a magyarban. A mordvin igealak a cselekvő számán és személyén kívül a határozott tárgy személyét és számát is kifejezi (*lát engem, lát téged, látja őt* stb.) A mordvin nyelvben tehát a határozott ragozású igealakok személyragjai a cselekvő személyén kívül az egyes és többes számú tárgyat is kifejezik, ugyanis az igeragok közül többen kimutatható a tárgyra utaló elem jelenléte a cselekvőt jelölő uráli személyes névmás mellett. A mordvin nyelvben az agglutináció erőteljesebben érvényesül mint a magyarban. Az igei személyragoknak ez a kialakulási módja a mordvin nyelv konjugációs rendszerének nagyfokú képlékenységből ered. Teljes paradigma csak a harmadik személyű tárgy esetében alakult ki, a többi tárgyszemélyre vonatkozó ragok között több egybeesés van. Az igeragok igen bonyolultak, nehezen elemezhetők, fokozatos változások, módosulások útján bontakoztak ki, ám érvényesül az a tendencia, hogy a tárgy első személyére az *-m*, a másodikra a *-t*, a harmadik személyre az *-s* személyes névmási elem utal. A determinált igealak felépítése a következő: igető + tárgyra utaló elem + időjel (ha van) + igei személyrag.

A két nyelvben a határozott ragozás igealakjainak felépítése között tehát jelentős különbségek vannak. Azonban a magyar és a mordvin nyelv egyaránt képes kifejezni a tárgy bizonyos fokú határozottságát az igeragozás segítségével. Így e két nyelvnek nincs szüksége a tárgy névmással való helyettesítésére mint például egyes indoeurópai nyelveknek.

A magyar és a mordvin nyelvben az ige határozott ragozásával szoros összefüggésben van a névszói determináció. A névszói determináció eszközei mindkét nyelvben névmási eredetűek: a magyarban határozott névelővel, a mordvinban határozott névszóragozással tehető határozottá a főnév. E nyelvi kifejezőeszközök lehetővé tették, hogy a határozottság kifejezés módja finomodjék, alkalmazásával minden egyes főnévről meg tudjuk állapítani, hogy ismert, határo-

zott vagy nem. A határozott névelő a magyarban, a határozott főnévragozás a mordvinban nemcsak a tárgy, hanem az alany és a határozók determinálására is alkalmas.

A főnévi determináció jellegében különbözik, a magyarban analitikus módon, a mordvinban szintetikus módon fejezhető ki ugyanaz a jelentéstartalom. A névszói determináció szintetikus módon való kifejezésére is a mordvin nyelv agglutinációs képességének erejére utal.

A magyar és a mordvin nyelvben az igei és névszói determináció a határozott ragozásban összekapcsolódik. A határozottságot mindkét nyelvben az ige és a főnév grammatikai-alaktani kategóriájaként foghatjuk fel, kölcsönös függőségükben kell vizsgálnunk.

A magyar nyelvben határozott ragozást kell használnunk, ha a tárgy határozott. A szó szerkezetnek mindkét tagján jelöljük a viszonyt. Bizonyos esetekben a névszói jelöltség azonban szembeállítható a jelöletlenséggel: **Add a kezed!** A tárgyas szintagma névszói részét a magyarban határozott és általános ragozású alak esetében egyaránt jelöljük: **olvasom a könyvet, könyvet olvasok.**

Határozott igeragozást használunk a magyarban, ha a tárgy határozott névelővel van ellátva, tulajdonnév, birtokos személyjeles névszó, harmadik személyű névmás, a tárgynak mutató névmási kijelölő jelzője van, ha a tárgyat mellékmondat fejezi ki. A névmások közül a visszaható, általános, kölcsönös névmás határozott igeragozású igével kapcsolódik össze. A magyar nyelvben a névmások jól elkülöníthetők a határozottság szempontjából, nagyrészt kizárólagos használatuk a jellemző.

A mordvin tárgyas szó szerkezetekre az a jellemző, hogy határozott ige akkor használható, ha a tárgy határozott; azonban a tárgy határozottsága nem elegendő feltétel a határozott igét tartalmazó tárgyas szintagma létrehozásához, a mondat egészének szemantikája is befolyásoló tényező. A mordvinban az aspektus és a határozottság szorosabban összefügg mint a magyarban, azaz ha határozott ragozású az ige és a bővítmény is, akkor a szó szerkezet a mondatban a cselekvés perfektív jelentését is hordozza. Ebből következik, hogy a logikailag határozott tárgy általános ragozású igével is alkothat tárgyas szintagmát. A mordvin tárgy jelölése többféle módon történhet: lehet jelöletlen, határozatlan genitívusz-akkuzatívussal, határozott genitívusz-akkuzatívussal jelölt, illetve felvehet inesszívuszi és ablatívuszi ragot.

A határozatlan tárgy jelöletlen a mordvinban ugyanúgy mint az alapnyelvben. Határozatlan genitívusz-akkuzatívusz rag járulhat a névmásokhoz és a tulajdonnevekhez. Az inesszívusz- és ablatívuszrag néhány nyelvjárásban használatos és mindig általános igeragozású alakot vonz. A határozott genitívusz-akkuzatívusz raggal ellátott névszóhoz határozott ragozású igealak társul, ha a cselekvés befejezett voltát hangsúlyozza a beszélő. A határozott ragozású névszóval és határozatlan ragozású igével alkotott szó szerkezet a cselekvés folyamatos, ismétlődő jellegére utal.

A tárgy megítélése szempontjából jelentős különbség figyelhető meg a névmások között a magyar és mordvin nyelvben. A mordvin névmások a közlésbeli kíváncsiság alapján indeterminatív és determinatív igével egyaránt állhatnak.

A magyar nyelv és a mordvin is három igeidőt különböztet meg (jelen, múlt, jövő). Az egyszerű jövő idejű igealakok formailag egybeesnek a jelen idejűekkel. Jelen idejű igealak szerepelhet határozott és általános ragozásban a tárgyas szintagmában a magyar nyelvben: *olvasom a könyvet, könyvet olvasok*.

A mordvinban az aktuális, valóságos jelen idő kifejezésére csak indeterminatív igealak állhat akkor is, ha a tárgy határozott, morfológiailag jelölt. A jelen idejű határozott ragozású igealak az esetek nagy részében jövő időt fejez ki, az igeik bizonyos szemantikai csoportjában (érzékelést kifejező igeik) azonban számos kivétellel találkozunk.

A mordvin nyelvben a múlt idejű, határozott ragozású igealak mindig befejezett cselekvést jelöl.

Különbséget találunk az analitikus szerkesztésű jövő idő használatában is. A magyar nyelvben határozott és általános ragozásban egyaránt állhat a **fog** segédige. A mordvinban a **karmams 'fog'** csak indeterminatív ragozású lehet. A magyar nyelvben tehát a határozott ragozás használatát a tárgy határozottsága követeli meg. A mordvinban a mondat egészének szemantikája.

Tipológiai szempontból a határozottság eszközei a magyarban a határozott ragozás és a tárgyrag szintetikus, a névelő analitikus. A mordvinban az igei és névszói determinálás szintetikus módon történik.

A két nyelvben tehát azonosságok mellett jelentős eltérések is mutatkoznak. A mordvinban a határozott tárgy → határozott ragozás nem érvényesül olyan tisztán mint a magyarban.

A magyar és a mordvin nyelvek vizsgálata azt mutatja, hogy a közös eredetre visszavezethető jelenségek, az egyes nyelvek különböző irányba ható spontán fejlődése miatt azonosságokat, hasonlóságokat eredményeztek, azonban az időbeli és térbeli távolság miatt jelentős eltérések is kialakultak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- E. Abaffy 1983 = E. Abaffy Erzsébet: Latin hatás a XV-XVI. századi magyar igeragozásban. In: Balázs János szerk.: *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó. Budapest. 113-180.
- E. Abaffy 1991 = E. Abaffy Erzsébet: Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest. 122-59.
- E. Abaffy 1992 = E. Abaffy Erzsébet: Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Budapest. 65:184-238.
- Bakró-Nagy 1999 = Bakró-Nagy Marianne: A magyar határozott névelő szintaktikai vonatkozásai. In: Büky László és Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei*. JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 5-13.
- Balázs 1955 = Balázs János: A magyar határozott névelő kialakulása. *Nyelvtudományi Közlemények* 57-204-225.
- Balázs 1969 = Balázs János: Nyelvtörténet és „transzformáció”. *Magyar Nyelv* 65: 154-160.
- Balázs 1973 = Balázs János: A tárgy a mondatrészek rendszerében. *ÁNYT*. 7-22
- Bárczi 1980 = Bárczi Géza: *A magyar nyelv múltja és jelene*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Bátori 1990 = Bátori István: Die Markierung des Objekts am Verb im Mordwinischen. *Nyelvtudományi Közlemények* 91: 15-24.
- Bereczki 1983 = Bereczki Gábor: A Volga-Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolata. In: Balázs János szerk.: *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó. Budapest. 207-236.
- Bereczki 1998 = Bereczki Gábor: *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas Kiadó. Budapest.
- Bereczki 2000 = Bereczki Gábor: Balázs János és az uráli esetragozás. In: Pusztay János szerk.: *Balázs János-émlékkülés*. Szombathely. 15-21.
- Berrár 1957 = Berrár Jolán: *Magyar történeti mondattan*. Budapest.
- Bubrih 1953 = David V. Bubrih: *Историческая грамматика эрзянского языка*. Саранск. Мордовское книжное издательство.
- Budenz 1877 = Budenz József: Moksa- és erze-mordvin nyelvtan. *Nyelvtudományi Közlemények* 13. 1-134.
- Dezső 1975 = Dezső László: A magyar nyelv típusa. *Magyar Nyelv* 71: 268-274.

- Erdélyi 1963 = Erdélyi István Erzà-mordvin szövegmutatvány Polç-Mafež falu nyelvjárásból. *Nyelvtudományi Közlemények* 65: 137-145.
- FeoktyisztoV 1998 = Александр Феоктистов: *A moksa-mordvin nyelv alapjai*. Budapesti Finnugor Füzetek 9.
- I. Gallasy 1991 = I. Gallasy Magdolna: A névelő és névelő-előzmény. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 461-475.
- I. Gallasy 1992 = I. Gallasy Magdolna: A névelők. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 716-771.
- I. Gallasy 1999 = I. Gallasy Magdolna: Jelzős szerkezetek és a határozottság. In: Büky László és Forgács Tamás szerk.: *Magyar és finnugor mondat-történet*. JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 47-52.
- Ganschow 1972 = Gerhard Ganschow: Az osztják tárgyas igeragozás használatának kérdéséhez. *Nyelvtudományi Közlemények*. 74: 183-185.
- Gulya 1967 = Gulya János: A tárgyas igeragozás az osztjában. *Nyelvtudományi Közlemények* 69: 389-403.
- Gulya 1967 = Gulya János: A tárgyas igeragozás az osztjában. *Nyelvtudományi Közleménye*. 69: 389-394.
- Haader 1995 = Haader Lea: Az összetett mondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 506-665.
- Haader 1999 = Haader Lea: Részrendszerváltozás az összetett mondatokban. In: Büky László és Forgács Tamás szerk.: *Magyar és finnugor mondat-történet*. JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 59-66.
- Hajdú 1989 = Hajdú Péter: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Budapest. Tankönyvkiadó.
- Hajdú 1997 = Hajdú Mihály: A tulajdonnév mint szófaji kategória. In: Gergely Piroska és Hajdú Mihály szerk.: *Az V. Magyar Nyelvtudományi Konferencia előadásai II. kötet*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete. Budapest-Miskolc. 471-476.
- Honti 1971 = Honti László: A vogul tárgyas igeragozás l-je. *Nyelvtudományi Közlemények* 73: 147-153.
- Honti 1984 = Honti László: К проблеме возникновения объектного спряжения угорских языков. *Nyelvtudományi Közlemények* 86. 314-16.
- Honti 1997 = Honti László: *Az ugor alapnyelv kérdéséhez*. Budapesti Finnugor Füzetek. Budapest.
- Honti 1998-1999 = Honti László: Gondolatok a tárgyas igeragozás uráli hátteréről. *Nyelvtudományi Közlemények* 96: 106-120.

- Hunfalvy 1862 = Hunfalvy Pál: A személyragok viszonyáról a birtokra és a tárgyra a magyar nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 1: 85-125.
- R. Hutás 1991. R = R. Hutás Magdolna: Az alárendelő szerkezetek: Az igei szerkezetek. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.* Budapest. 649-672.
- Imre 1961 = Imre Samu: A névelő. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere I.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 268-80.
- Jakubinszkaja-Lembert 1962 = E. A. Якубинская-Лемберт: К вопросу о выражении прямого дополнения в эрзя-мордовском языке. *ФУФ*. 63.
- Jevszevjev 1963 = М. Е. Евсёвьев: *Избранные труды IV.* Основы мордовской грамматики. Саранск.
- Kálmán 1989 = Kálmán Béla: *Chrestomathia Vogulica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Keresztes 1990 = Keresztes László: *Chrestomathia Mordvinica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Keresztes 1998-99 = Keresztes László: Gondolatok a mordvin determinatív igeragozás kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 96:90-105.
- Keresztes 1999a = Keresztes László: Az igeelvek szerepe a determinatív igeragozásban. In: Büky László és Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I.* József Attila Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 97-108.
- Keresztes 1999b = Keresztes László: Образование объектного спряжения в мордовских языках. In: Keresztes László – Maticsák Sándor (szerk.): *Folia Uralica Debreceniensia* 6. Debrecen. 57-92.
- Kiefer 1996 = Kiefer Ferenc: Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból. *Magyar Nyelv* 257-268.
- Kiefer 1998 = Kiefer Ferenc: A ragozás. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest. 198-221.
- Kiss 1998 = É. Kiss Katalin Mondattan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Budapest. Osiris. 15-184.
- Klemm 1920 = Klemm Antal: A mordvin alárendelő viszony. *Nyelvtudományi Közlemények* 45: 357-400.
- Klemm 1926 (1923-1927) = Klemm Antal: A mordvin tárgyas igeragozás. *Nyelvtudományi Közlemények* 46: 194-204.
- Klemm 1928 = Klemm Antal: *A magyar történeti mondattan*. Budapest.
- Koljagyonkov 1954 = М. N. Коляденков: *Грамматика мордовских (эрзянского и мокшанского) языков*. Синтаксис. Саранск.
- Korompay 1991 = Korompay Klára: A névszóragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 284-319.

- Kubinyi 1957 = Kubinyi László: Megjegyzések a határozott névelő keletkezéséhez. *Magyar Nyelvőr* 473-476.
- Kugler–Laczkó 2000 = Kugler Nóra – Laczkó Krisztina: A névmások. In: Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 152-180.
- Lakó 1991 = Lakó György: A magyar mondat szerkezet finnugor sajátosságai. Pécs.
- Lavotha 1953 = Lavotha Ödön: A tárgy jelölése a manysiban. *Nyelvtudományi Közlemények* 54: 200-218.
- Lotz 1974 = Lotz János: A {-LAK} bennfoglaló alak helye a magyar igeragozásban. In: *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat Kiadó. Budapest. 170-84.
- Markov 1961 = F. P. Марков: Приалатырский диалект эрза-мордовского языка. Ред.: М. Н. Коляденков: *Очерки мордовских диалектов*. 7-99. Саранск.
- Mátai 1992 = D. Máta Mária: Az igekötők. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Budapest. 662-695.
- Mikola 1965 = Mikola Tibor: A -t tárgyrag eredetéhez. *Nyelvtudományi Értekezések* 46: 57-62.
- Mikola 1966 = Mikola Tibor: A tárgyrag és a tárgyas ragozás kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 62: 441-461.
- Mikola 1981 = Mikola Tibor: A tárgyas ragozás eredetének kérdéséhez. In: Bereczki Gábor – Molnár József szerk.: *Lakó-émlékkönyv*. Budapest. 119-125.
- Mikola 1998-1999 = Mikola Tibor: Megjegyzések a mordvin tárgyas igeragozás történetéről. *Nyelvtudományi Közlemények* 96: 120-23.
- H. Molnár 1962 = H. Molnár Ilona: A tárgy. In: Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 147-161.
- H. Molnár 1962 = H. Molnár Ilona: A tárgy. In: Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 147-162.
- H. Molnár 1969 = H. Molnár Ilona: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. *ÁNyT. VI*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 229-70.
- Körtvély 2006 = Körtvély Erika: Igeragozás. In: Kozmács István – Sipőcz Katalin szerk.: *Uralisztika. Bölcsész Konzorcium*. Budapest. 73-91.
- Moszin 1990 = М. В. Мосин: *Русско-эрзянский разговорник*. Саранск.
- Nagy-Zaicz 1998 = Nagy József- Zaicz Gábor: A mordvinok – egy nép, két nyelv? In: Csepregi Márta szerk.: *Finnugor kalauz. panorama*. 137-143.
- Nyíri 1973-1974 = Nyíri Antal: A magyar indeterminált (alanyi) és determinált (tárgyas) igeragozási rendszer kialakulásának története. *Néprajz és Nyelvtudomány* 17-18. Szeged. 149-159.
- Nyirkos 1999 = Nyirkos István: A kontamináció szerepe a mondat fejlődésében. In: Büky László és Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások*

újabb eredményei I. József Attila Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged.

- Petőfi 1966 = Petőfi Sándor: *Petőfi Sándor összes költeményei I-II.* Szépirodalmi Kiadó. Budapest.
- Pusztay 1975 = Pusztay János: A determinálás kifejezése az uráli nyelvekben. *Magyar Nyelvőr* 99: 356-364.
- Pusztay 1983 = Pusztay János: Areális nyelvi kapcsolatok Szibériában. In: Balázs János szerk.: *Areális nyelvészeti tanulmányok.* Tankönyvkiadó. Budapest. 237-344.
- Pusztay 1989 = Pusztay János: Zur Stellung des Mordvinischen. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 12/13. Hamburg. 99-116.
- Pusztay 1997 = Pusztay János: Areallinguistik und die uralischen Sprachen. In: Pusztay János szerk.: *Specimina Sibirica.* Savariae. 223-230.
- Ravila 1941 = Paavo Ravila: Über die Verwendung der Numeruszeichen in der uralischen Sprachen. *FUF* 27:1-136.
- Rédei (Radanovics) 1962 = Rédei (Radanovics) Károly: A tárgyas igeragozás kialakulása. *Magyar Nyelv* 58: 421-434.
- Rédei 1958 = Rédei Károly: A magyar *-t, -tt* igenévképző eredete. *Nyelvtudományi Közlemények* 60: 421-424.
- Rédei 1989 = Rédei Károly: A finnugor igeragozásról, különös tekintettel a magyar igei személyragok eredetére. *Nyelvtudományi Közlemények* 90: 143-61.
- Rédei 1990 = Rédei Károly: A finnugor **-j* (i) múltidő-jel megfelelőihez. *Magyar Nyelv* 86: 75-77.
- Rédei 1992-93 = Rédei Károly: Az uráli-finnugor névszóragozás történetéből. *Nyelvtudományi Közlemények* 93: 79-94.
- Rédei 1997 = Rédei Károly: A magyar nyelv helye a finnugor nyelvek között. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet.* Budapest. Balassi Kiadó. 25-43.
- Rédei 1998-1999 = Rédei Károly: Gondolatok az uráli tárgyas ragozásról. *Nyelvtudományi Közlemények* 124-29.
- Réger 1916 = Réger Béla A határozott névmutató. *Magyar Nyelvőr* 176-88.
- Riese 1994 = Timothy Riese: Észet-magyar tipológiai osztályozás. *Folia estonica* IV. Savariae. 87-101.
- Rusvai 1989 = Rusvai Julianna: Az alanyi és a tárgyas igeragozás használata egy osztják szépirodalmi műben. *Folia Uralica Debreceniensia* I. Debrecen. 83-85.
- Salamon 1989 = Salamon Ágnes: Tárgyas szerkezetek az erza-mordvinban. *Folia Uralica Debreceniensia* I. Debrecen. 87-107.
- Sipos 1991 = Sipos Pál: A névmások. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 353-400.

- J. Soltész 1979 = J. Soltész Katalin: *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest.
- Szalacsek 1985-86 = Szalacsek Margit: Az osztják birtokos szerkezet determináló használatáról. *Néprajz és Nyelvtudomány*. Szeged. 181-186.
- Szerebrennyikov 1956 = B. A. Серебренников: A finnugor nyelvek történetének néhány kérdése. *Nyelvtudományi Közlemények* 57: 187-200.
- Szerebrennyikov 1960 = B. A. Серебренников: Категория времени и вида в финно-угорских языках пермской у волжской групп. Moszkva.
- Szerebrennyikov 1967 = B. A. Серебренников: *Историческая морфология мордовских языков*. Moszkva.
- Szili 1989 = Szili Katalin: Imperfektív-perfektív igepárok a *meg* igekötő kapcsán. In: *Folia Hungarica* 4. Helsinki. 51-61.
- Tálos 1980 = Tálos Endre: A magyar inkluzív személynévmásai. *Magyar Nyelv* 76: 70-72.
- Terescsenko 1973 = Н. М. Терещенко: *Синтаксис самодийских языков*. Ленинград. 1973
- Tompa 1955 = Tompa József: „Kettős tárgy – kettős alany”? *Nyelvtudományi Közlemények* 56: 129-148.
- G. Varga 1992 = G. Varga Györgyi: A névmások. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Budapest. 455-569.
- Velcsovné 1988 = Velcsovné Mártonné: A névelő. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó. Budapest. 70-76.

A FELHASZNÁLT PÉLDÁK FORRÁSA

- Ady 1968 = *Ady Endre összes versei*. Magyar Helikon. Budapest.
- Arany 1951 = Arany János összegyűjtött művei I-VIII III. 53. Budapest.
- Bárczi 1980 = Bárczi Géza: *A magyar nyelv múltja és jelene*. Gondolat. Budapest.
- Bíró 1963 = Bíró Lajos: A megrettent város. In Illés Lajos vál.: *Magyar novellák II*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 229-237.
- Budenz 1872 = Budenz József: Moksa- és erze-mordvin nyelvtan. *Nyelvtudományi Közlemények* 13. 1-134.
- Kálmán 1989 = Kálmán Béla: *Chrestomathia Vogulica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Keresztes 1990 = Keresztes László: *Chrestomathia Morduinica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Márk 1955 = *Марконь коряс евангелия*. Стокгольма-Хельсинки.
- Márk 1995 = *Марконь сёрмадовт евангелия*. Стокгольма-Хельсинки.
- Matyuskin 1973 = П. Г. Матюшкин: Особые случаи употребления форм спряжения вместо объекта в мордовских языках. In: *Вопросы синтаксиса мордовских языков*. Саранск.
- Mikszáth 1924 = Mikszáth Kálmán: *Tövishes látogatóban*. Franklin-társulat. Budapest.
- MNSz 1955 = *Материалы научной сессии по вопросам мордовского языкознания*. Мордовское книжное издательство. Саранск.
- Móricz 1963 = Móricz Zsigmond: Égi madár. In Illés Lajos vál.: *Magyar novellák*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 46-89.
- Moszin 1990 = М. В. Мосин: *Русско-эрзянский разговорник*. Саранск.
- Petőfi 1966 I-II. = *Petőfi Sándor összes költeményei I-II*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Salamon 1989 = Salamon Ágnes: Tárgyas szerkezetek az erza-mordvinban. *Folia Uralica Debreceniensia I*. Debrecen. 87-107.
- UPTM 1963-1967 = *Устно-поэтическое творчество мордовского народа I-III*. Саранск.

